

Byzantina Symmeikta

Vol 29 (2019)

BYZANTINA SYMMEIKTA 29

Τεκμήρια της καθημερινής ζωής στο βενετικό Αιγαίο. Τα μεταλλικά ευρήματα των ανασκαφών στο Επάνω Κάστρο της Άνδρου (13ος – 17ος αιώνας)

Ελένη ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ

doi: [10.12681/byzsym.18941](https://doi.org/10.12681/byzsym.18941)

Copyright © 2019, Eleni Barmparitsa

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ Ε. (2019). Τεκμήρια της καθημερινής ζωής στο βενετικό Αιγαίο. Τα μεταλλικά ευρήματα των ανασκαφών στο Επάνω Κάστρο της Άνδρου (13ος – 17ος αιώνας). *Byzantina Symmeikta*, 29, 141–194.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.18941>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΤΟΜΟΣ 29 VOLUME

ΕΛΕΝΗ ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ

ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΟ ΒΕΝΕΤΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ:
ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΣΤΟ ΕΠΑΝΩ ΚΑΣΤΡΟ
ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥ (13ΟΣ-17ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ)

ΑΘΗΝΑ • 2019 • ATHENS

ΕΛΕΝΗ ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ

ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΟ ΒΕΝΕΤΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ:
ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΣΤΟ ΕΠΑΝΩ ΚΑΣΤΡΟ
ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥ (13ΟΣ-17ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ)*

Η μελέτη μεταλλικών αντικειμένων καθημερινής χρήσης, συνήθως από σίδηρο και κράματα χαλκού, παρουσιάζει ιδιαιτερότητες σε σχέση με άλλα ευρήματα (λ.χ. από πηλό, λίθο) που απορρέουν από την φύση του υλικού. Ο σίδηρος και ο χαλκός ανακυκλώνονταν συχνά για να ξαναχρησιμοποιηθούν και λόγω του κόστους παραγωγής και της μεγάλης χρησιμότητάς τους, εργαλεία ή μεγάλα σκεύη συνόδευαν τους μεσαιωνικούς πληθυσμούς σε κάθε μετεγκατάσταση. Κατά συνέπεια, μεγάλες ποσότητες μεταλλικών ευρημάτων δεν εντοπίζονται συχνά, τουλάχιστον στις ανασκαφές του ελλαδικού χώρου. Επιπλέον, η ανά τους αιώνες παραπλήσια τυπολογία των εργαλείων και λοιπών μεταλλικών

* Θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Ελένη Δελιγιάννη-Δωρή για την ευκαιρία που μου προσέφερε να συμμετέχω στις ανασκαφές του Επάνω Κάστρου και να μελετήσω τα μεταλλικά ευρήματα. Το υλικό ερευνήθηκε στο πλαίσιο μεταδιδακτορικής έρευνας, υπό την εποπτεία της επίκουρης καθηγήτριας Μαρίας Ξανθοπούλου (Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου). Η μεταδιδακτορική έρευνα υλοποιήθηκε με υποτροφία του ΙΚΥ, η οποία εντάχθηκε στην Πράξη «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών / Ερευνητριών» και συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και το Ελληνικό Δημόσιο. Ευχαριστίες οφείλω στον Προϊστάμενο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, Δρ. Δημήτρη Αθανασούλη, για την χορήγηση άδειας μελέτης και δημοσίευσης του υλικού, στους φίλους αρχαιολόγους Σταυρούλα Παπανικολοπούλου και Γιάννη Βαξεβάνη για την παντοειδή βοήθεια, και στους ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις χρησιμότητες υποδείξεις τους. Τα σχέδια του υλικού οφείλονται στην σχεδιάστρια Μέννη Μπιντέρη.

εξαρτημάτων δυσχεραίνει την χρονολογική τους κατάταξη. Οι εγγενείς δυσκολίες έχουν αποτρέψει την έρευνα από την συστηματική τυπολογική και χρονική ταξινόμηση ομοειδών ευρημάτων, τουλάχιστον στον τομέα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας. Πρόκειται για ένα κενό που καλείται να συμπληρωθεί σταδιακά, με βάση καταρχήν την μεθοδική παρουσίαση των μεταλλικών ευρημάτων στις δημοσιεύσεις ανασκαφών, χωρίς να εξαιρούνται ακόμη και εκείνα που εξαιτίας της κατάστασης διατήρησής τους παραμένουν προβληματικά ως προς την αναγνώριση της χρήσης τους¹. Οι πληροφορίες που προκύπτουν από την συστηματική παρουσίαση των μεταλλικών ευρημάτων συμβάλλουν στην ολοκληρωμένη μελέτη διάφορων όψεων του υλικού πολιτισμού σε σχέση με τις οικιακές-οικοτεχνικές, επαγγελματικές δρασεις του πληθυσμού, τον βαθμό τεχνικής κατάρτισης, τις εμπορικές επαφές και την αλληλεπίδραση με άλλα οικιστικά κέντρα.

Το Επάνω Κάστρο Άνδρου και η ανασκαφική του διερεύνηση

Το Επάνω Κάστρο ή κάστρο της Φανερωμένης βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της Άνδρου και εποπτεύει την εύφορη κοιλάδα του Κορθίου και την ευρύτερη περιοχή των θαλάσσιων δρόμων προς το ανατολικό και νότιο Αιγαίο² (εικ. 1). Η θέση οχυρώθηκε για πρώτη φορά από τους Βενετούς κατά τον 13ο αιώνα, οι οποίοι κατασκεύασαν ακόμη τα κάστρα της Χώρας (Κάτω Κάστρο)³ και του Μακροτάνταλου

1. Πρωτοποριακή στον τομέα αυτόν υπήρξε η εργασία της GLADYS R. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, Princeton 1952 (Princeton 1987).

2. Για το Επάνω Κάστρο: H. EBERHARD, *Byzantinische Burgen auf den Kykladen, ihre Rolle und Bedeutung*, *JÖB* 36 (1986), 167-177. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο της Άνδρου. Μερικές σκέψεις, *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 471-480, με προηγούμενη βιβλιογραφία. Γ. ΠΑΛΛΗΣ, Χριστιανικά γλυπτά από το Επάνω Κάστρο της Άνδρου, στο: *Εὔανδρος, τόμος εἰς μνήμην Δημητρίου Ί. Πολέμη*, εκδ. Δ. Ι. ΚΥΡΤΑΣ - Λ. ΠΑΛΑΙΟΚΡΑΣΣΑ-ΚΟΠΙΤΣΑ - Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Άνδρος 2009, 251-268. Γ. ΠΑΛΛΗΣ, Το Επάνω Κάστρο της Άνδρου και ο ναός της Φανερωμένης το 1926. Ανέκδοτες φωτογραφίες από το αρχείο του Ε.Λ.Ι.Α., *Νήσος Άνδρος* 11 (2017), 22-30.

3. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ - Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ - Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Κάτω Κάστρο. Η πρώτη φάση των ανασκαφών στο βενετικό φρούριο της Χώρας Άνδρου* (ιστορική εισαγωγή Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ) [Ανδριακά Χρονικά 34], Άνδρος 2003. Ν. Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ - Σ. ΑΡΒΑΝΙΤΙ, *Commercial activity in the Aegean of the 13th-16th century: the ceramic evidence from Andros*, στο: *Mediterranean Crossroads*, εκδ. Σ. ΑΝΤΟΝΙΑΔΟΥ - Α. ΡΑΤΣ, Athens 2007, 623-641.

στο βορειότερο τμήμα του νησιού⁴. Με αυτό τον τρόπο εξασφάλισαν ένα δίκτυο αμυντικής θωράκισης και ελέγχου της Άνδρου, κρίσιμο για τα συμφέροντα της Βενετίας στους εμπορικούς δρόμους του Αιγαίου.

Το Επάνω Κάστρο αναπτύσσεται κατά μήκος ενός μακρόστενου βραχώδους πλατώματος (450x30-95 μ.) σε υψόμετρο 560 μ. (εικ. 2). Οι βασικές υποδομές του (τείχη, ακροπύργιο, συγκρότημα μεγάλων δεξαμενών) κατασκευάστηκαν με την έλευση των Βενετών στην Άνδρο, από τις αρχές δηλαδή του 13ου αιώνα⁵. Το κάστρο είχε τον χαρακτήρα οχυρής πολιτείας με διάρκεια ζωής ως το τέλος περίπου της Βενετοκρατίας στην Άνδρο, το 1566. Στην συνέχεια και ως περίπου το τέλος του 17ου αιώνα, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε πιθανόν ως προσωρινό καταφύγιο των γύρω αγροτικών πληθυσμών σε περιόδους ανασφάλειας⁶.

Κατά την διάρκεια της Βενετοκρατίας εντός των τειχών οργανώθηκε ένας άρτιος οικισμός με στενούς δρόμους και πολυάριθμες κατοικίες. Ο ναός της Φανερωμένης, μονόχωρος, επιπεδόστεγος με ογκώδη ενισχυτικά τόξα εσωτερικά και ορθογωνικό ιερό βήμα στεγασμένο με καμάρα, είναι σήμερα αρκετά μετασκευασμένος. Ήταν πιθανότατα η κεντρική εκκλησία που ανήγειραν οι Βενετοί στο κέντρο περίπου του οικισμού⁷. Ο ναός βρισκόταν επάνω στον κύριο οδικό άξονα του οικισμού, ο οποίος ξεκινούσε από την πύλη, στην βορειοδυτική πλευρά των τειχών. Στον ίδιο κεντρικό οδικό άξονα, λίγα μέτρα νοτιοανατολικά του ναού της Φανερωμένης, εντοπίζεται ένας μικρός, επιπεδόστεγος ορθόδοξος ναΐσκος, με τρεις αψίδες στο ιερό και ξεχασμένο πλέον αγιωνύμιο⁸.

4. Ν. Τ. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, Το κάστρο του Μαρκοντάντουλου και η περιοχή του, *Νήσος Άνδρος* 5 (2011), 52-91. D. I. POLEMIS, *History of Andros, With an Appendix including new data on Andros*, μετ. στα αγγλικά D. DIMITRIADOU, Andros 2016, 79-80.

5. Για την ιστορία της Βενετοκρατίας στην Άνδρο: Μ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, Οι Λατίνοι στο Αιγαίο μετά το 1204. Αλληλεξαρτήσεις και διαπλεκόμενα συμφέροντα, *Άγκυρα* 3 (2010), 43-85. Δ. Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ, Αναζητώντας τη βυζαντινή Άνδρο, στο: *Η βυζαντινή Άνδρος (4ος-12ος αιώνας). Νεότερα από την αρχαιολογική έρευνα και τις αποκαταστάσεις των μνημείων*, εκδ. Γ. ΠΑΛΛΗΣ [Ανδριακά Χρονικά 43], Άνδρος 2016, 19-43 ιδίως 26-28, με σχολιασμό της παλιότερης και πρόσφατης ιστοριογραφίας για το νησί. POLEMIS, *History of Andros*, 68-80. Μ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, Andros: Recent bibliography on the Frankish period, στο: POLEMIS, *History of Andros*, 221-223.

6. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο, 479.

7. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο, 476-477. ΠΑΛΛΗΣ, Το Επάνω Κάστρο της Άνδρου, 26-30.

8. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο, 477. Σ. Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΗ, Άνδρος – BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 29 (2019), 141-194

Ανασκαφική διερεύνηση σε επίκαιρα σημεία της καστροπολιτείας οργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, υπό την διεύθυνση της επίκουρης καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή, κατά το χρονικό διάστημα 2004-2010⁹. Ερευνήθηκε τμήμα της καστροπολιτείας ανατολικά του ναού της Φανερωμένης, που περιλάμβανε έναν διευρυμένο οικιστικό πυρήνα με τον ναΐσκο και το συγκρότημα των δεξαμενών (εικ. 2).

Μεταλλικά αντικείμενα που κάλυπταν τις ανάγκες της καθημερινότητας εντοπίστηκαν κυρίως στα οικιστικά συγκροτήματα βόρεια και ανατολικά του ναΐσκου και έως το ύψος του συγκροτήματος των δεξαμενών¹⁰. Πρόκειται κυρίως για την λεγόμενη Οικία Α, ένα μεγάλο, οικοδομικό συγκρότημα βόρεια του ναΐσκου. Μια επιγραφή με βενετικούς χαρακτήρες, που ανασκάφηκε κοντά στο κατώφλι της, αναγράφει το έτος 1552, που υποδηλώνει κατασκευή ή επισκευή της οικίας. Παρακείμενη της Οικίας Α προς βορρά βρίσκεται η μικρότερη Οικία Β με γωνιακή εστία στο ισόγειο, στην οποία έγινε επιφανειακός καθαρισμός. Ανατολικά του

Επάνω Κάστρο, η ανασκαφή του ναΐσκου, στο: *Εὔανδρος*, 177-194. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ - Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Νεότερα από τις ανασκαφές στο Επάνω Κάστρο της Ἀνδρου το 2008, *Ἄγκυρα* 3 (2010), 88-89 [στο εξής: ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ - ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Ανασκαφές* 2008]. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Νεότερα από το Επάνω Κάστρο. Οι ανασκαφές το 2009 και 2010 και ένα σύντομο οδοιπορικό, *Ἄγκυρα* 4 (2012), 35 [στο εξής: ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, *Ανασκαφές* 2009-2010]. Σ. Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΗ, Γυάλινη φιάλη: Ένα ιδιαίτερο ταφικό εύρημα από το Κάστρο της Φανερωμένης, *Ἄγκυρα* 5 (2018), 29-45, ιδίως 38-39.

9. Ανασκαφικές εκθέσεις: ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο, 471-480. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ - Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Νεότερα από το Επάνω Κάστρο Ἀνδρου. Η έρευνα του Σεπτεμβρίου του 2006, στο: *Εὔανδρος*, 195-205. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ - ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Ανασκαφές* 2008, 87-101. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, *Ανασκαφές* 2009-2010, 33-49. Ε. ΔΩΡΗ - Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ - Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ - Γ. ΠΑΛΛΗΣ - Γ. ΤΣΙΜΠΟΥΚΗΣ - Α. ΑΜΙΝ - Σ. ΑΡΒΑΝΙΤΗ - Ε. ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ - Κ. ΤΣΑΚΑ - Α. ΓΕΩΡΓΙΟΥ - Μ. ΦΩΤΟΥΧΟΥ - ΕΙΡ. ΣΤΡΑΤΗ, Έρευνα και ανασκαφή στο Επάνω Κάστρο Ἀνδρου, στο: *Το αρχαιολογικό έργο στα νησιά του Αιγαίου, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο*, εκδ. Π. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Μυτιλήνη 2017, τ. Β', 273-282, πίν. 7-8.

10. Για την ανασκαφή των οικιστικών συγκροτημάτων: ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ - ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Ανασκαφές* 2008, 91-92, 93, *εικ.* 10. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, *Ανασκαφές* 2009-2010, 35-36, *εικ.* 1-2, 37-38, 41, *εικ.* 3. ΔΩΡΗ κ.ά., Έρευνα και ανασκαφή στο Επάνω Κάστρο Ἀνδρου, 273-276, *εικ.* 5, 276, *εικ.* 6, πίν. 7β. Για την ανασκαφή του συγκροτήματος δεξαμενών: ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο, 476. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ - ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Ανασκαφές* 2008, 90. Ν. Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ - Σ. Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΗ, Placing «Contexts» in a Context: Minor Objects from Medieval Andros, στο: *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, εκδ. Β. BÖHLENDORF-ARSLAN - Α. RICCI [Byzas 15], Istanbul 2012, 253-257.

ναΐσκου και έως τις δημόσιες δεξαμενές αναπτύσσεται το συγκρότημα της Κάτω Γειτονιάς. Η Κάτω Γειτονιά περιλαμβάνει εφαπτόμενες οικίες αποτελούμενες από ορθογώνιους χώρους με τοιχαρμάρια και φούρνο σε μια περίπτωση (Χώρος V). Ανατολικότερα και προς το ακροπύργιο εκτείνεται η Πάνω Γειτονιά. Στα ανατολικά όρια της Κάτω Γειτονιάς και νότια των δεξαμενών ανασκάφηκε οικοδομικό σύμπλεγμα με μεγάλη επίχωση, από το οποίο προέκυψαν δεκαπέντε νομίσματα εκ των οποίων τα δώδεκα είναι βενετικά *torneselli*¹¹.

Τα οικιστικά συγκροτήματα του Επάνω Κάστρου ήταν κατασκευασμένα από ντόπιο σχιστόλιθο και λασποκονίαμα, με στενά θυραία ανοίγματα που είχαν μέτωπο προς τον νότο ή προς εσωτερικές λιθόστρωτες αυλές. Ο μεγάλος όγκος της επίχωσης και το πάχος των τοίχων μαρτυρούν πως οι οικίες θα ήταν πιθανότατα διώροφες, με ισόγειους βοηθητικούς χώρους (αποθήκες, μαγειρεία) και χώρους διαβίωσης στον όροφο¹².

Τα μεταλλικά ευρήματα και η χρήση τους

Τα μεταλλικά ευρήματα από την έως τώρα έρευνα στο Επάνω Κάστρο είναι περίπου 80 στον αριθμό, χωρίς να συνυπολογίζονται τα σιδερένια καρφιά και τα χάλκινα και σιδερένια ελάσματα, που εντοπίστηκαν στην ανασκαφή κατά δεκάδες¹³. Τα αντικείμενα συνδέονται με την κάλυψη πρακτικών αναγκών των κατοίκων και τα περισσότερα από αυτά χρονολογούνται, με βάση τα ανασκαφικά συμφραζόμενα και κυρίως τα νομισματικά συνευρήματα, στην περίοδο της Βενετοκρατίας στο νησί (1205-1566). Περιλαμβάνουν: στοιχεία ένδυσης, κοσμήματα, αντικείμενα ιδιωτικής ευλάβειας¹⁴, στοιχεία επίπλωσης (κλείστρα, κλειδιά, επενδυτικά ελάσματα), εξαρτήματα φωτισμού, τμήματα σκευών, μαχαίρια, σύνεργα ραπτικής και ύφανσης, στοιχεία οπλισμού (αιχμές

11. Ειδικότερες πληροφορίες αναμένεται να προκύψουν όταν ολοκληρωθεί η μελέτη των νομισμάτων της ανασκαφής. Για την ανασκαφή του χώρου, ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ – ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, *Ανασκαφές* 2008, 90.

12. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, *Ανασκαφές* 2009-2010, 36, 38. ΔΩΡΗ κ.ά., *Έρευνα και ανασκαφή στο Επάνω Κάστρο Άνδρου*, 276.

13. Τα μεταλλικά ευρήματα των ανασκαφών στο Επάνω Κάστρο φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Άνδρου.

14. Οι τρεις πρώτες κατηγορίες μεταλλικών ευρημάτων δημοσιεύονται στο: Ε. ΒΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Jewellery, Items of Private Devotion and Dress Accessories from the Epáno Kastro of Andros*, ΔΧΑΕ 40 (2019), 401-416.

βελών χειροβαλλίστρας, βλήματα πυροβόλων όπλων), τμήματα πετάλων, υποδοχές και συνδέσμους. Τα περισσότερα είναι κατασκευασμένα από κράματα χαλκού και δευτερευόντως από σίδηρο. Πέντε ευρήματα είναι από μόλυβδο.

Στοιχεία επίπλωσης: Μια αρκετά μεγάλη ομάδα ευρημάτων από σίδηρο και χαλκό συνδέεται με την ασφάλεια ερμαρίων, σεντουκιών ή κιβωτιδίων και προέρχεται κατά κύριο λόγο από χώρους κατοίκησης. Στην Οικία Α αποκαλύφθηκαν δυο όμοια σιδερένια κλείστρα κιβωτίων (αρ. 1-2, εικ. 3). Τα στελέχη τους είναι τετράπλευρης διατομής και κάμπτονται για να διευκολύνεται η κίνηση του κλείστρου. Η μια τους απόληξη καταλήγει σε οπή στερέωσης σε σταθερό σημείο και αντιδιαμετρικά διαμορφώνεται τριγωνική γλωσσίδα ασφάλισης σε οπή κλειδαριάς. Με βάση το σύνολο εύρεσης μπορούν να χρονολογηθούν στον 15ο–16ο αιώνα.

Δυο ακόμη κλείστρα, ένα χάλκινο (αρ. 3, εικ. 3) και ένα σιδερένιο (αρ. 4, εικ. 3) προέρχονται από τον ναΐσκο. Το χάλκινο (αρ. 3, εικ. 3) λειτουργούσε ως στέλεχος ασφάλισης-απασφάλισης κιβωτιδίου και είναι επίμηκες με μια οπή στερέωσης στο ένα άκρο και εγκάρσια τετράπλευρη γλωσσίδα με οπή στο αντίθετο άκρο¹⁵. Οι απολήξεις του στελέχους του κοσμοούνται εξωτερικά με χυτό ανάγλυφο κόσμημα σχεδόν τετράπλευρου σχήματος, του οποίου η μια πλευρά διαμορφώνει στο μέσο του μήκους αμβλεία γωνία (σαν έπαλξη). Το διακοσμητικό θέμα είναι συνηθισμένο στον ύστερο Μεσαίωνα. Απαντά για παράδειγμα στις γλωσσίδες δυο χάλκινων πορπών του τέλους του 14ου – πρώτο μισό 15ου αιώνα από ταφές στην Γλαρέντζα¹⁶.

Το σιδερένιο τμήμα κλείστρου αρ. 4 (εικ. 3) διατηρεί ίχνη ξύλου σε όλο το μήκος του στελέχους του, υποδηλώνοντας ότι το πάχος του ξύλινου κιβωτίου στο οποίο στερεωνόταν ήταν 2 εκ. Έχει κυκλική οπή ανάρτησης και στο αντίθετο άκρο διαμορφώνει αποκλίνουσες αγκιστροειδείς απολήξεις για την στερέωσή του στον ξύλινο φορέα. Το

15. Για παρόμοια κλείστρα, Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (γεν. επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Όρες Βυζαντίου – Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2002, αρ. 272-273, αρ. 276α (Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ), αρ. 655 (ως προς το κλείστρο) (Γ. Σ. ΒΙΤΑΛΙΩΤΗΣ).

16. Ε. ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Η μαρτυρία των μεταλλικών αντικειμένων από τα κάστρα Χλεμούτσι, Γλαρέντζα και άλλες θέσεις της φραγκικής Ηλείας. Όψεις της ζωής των Φράγκων του πριγκιπάτου της Αχαΐας* (διδ. διατρ.), Αθήνα 2014, 119-120 [=https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/40905].

εύρημα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς εντοπίστηκε σε στρώμα γυναικείας ταφής μαζί με αρκετά μεγάλο αριθμό σιδερένιων καρφιών με ίχνη ξύλου, που ασφαλώς προέρχονται από φέρετρο¹⁷. Κατά συνέπεια, το κλείστρο δεν αποκλείεται να ανήκε στο φέρετρο ή σε μικρό ξύλινο κιβωτίδιο που υπήρχε στον τάφο και τα οργανικά στοιχεία του (υλικό κατασκευής, περιεχόμενο) δεν διατηρήθηκαν. Κατά την ανασκαφή του ταφικού συνόλου, στα χέρια της νεκρής βρέθηκε μια γυάλινη βενετική φιάλη, που σε συνδυασμό με νομισματικά συνευρήματα, χρονολογεί την ταφή στα τέλη του 15ου – αρχές 16ου αιώνα¹⁸.

Ένα όμοιο σιδερένιο εύρημα, αποσπασματικά διατηρημένο, βρέθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του ναΐσκου στο ύψος της υποθεμελίωσης του δαπέδου (αρ. 52). Όμοιο σιδερένιο αντικείμενο, που διατηρεί μόνο την κυκλική οπή και τμήμα του στελέχους του, ανασκάφηκε στο οικοδομικό σύμπλεγμα που βρίσκεται στο ανατολικό όριο της Κάτω Γειτονιάς, νότια των δεξαμενών (αρ. 53). Παρόμοιοι σύνδεσμοι είναι πολύ συνηθισμένοι σε στρώματα του ύστερου Μεσαίωνα και αποτελούσαν τμήματα μηχανισμών ανάρτησης (λ.χ. φωτιστικών μέσων, κλείστρων κιβωτιδίων και σεντουκιών)¹⁹. Η ταύτιση του αρ. 4 με τμήμα κλείστρου βασίζεται στον εντοπισμό στοιχείων ξύλου κατά μήκος του στελέχους του, καθώς και στο περιβάλλον εύρεσής του (στρώμα ταφής), που περιορίζει πιθανές άλλες χρήσεις.

Δυο χάλκινα αντικείμενα από περισυλλογή, είναι επιμήκη, μικρού μεγέθους, με μικρή οπή ανάρτησης στην μια τους απόληξη. Το ένα είναι

17. Βλ. παρακάτω σελ. 163-164.

18. APBANITH, Γυάλινη φιάλη, 29-45, ιδίως 38.

19. D. PRINGLE, *The Red Tower (al - Burj al - Ahmar): Settlements in the Plain of Sharon at the Time of the Crusaders and Mamluks, A.D. 1099-1516* [British School of Archaeology in Jerusalem, Monograph Series 1], London 1986, 166 αρ. 20, εικ. 56. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 272, αρ. 276α (Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ). D. MINIĆ – O. VUKADIN, *Srednjovekovni Stalac / Medieval Stalac*, Belgrade 2007, αρ. 98, εικ. 69.12-14, αρ. 101.1, εικ. 69.17. M. ΠΟΡΟΒΙĆ, *Manastir Studenica: Arheološka otkrića / The Monastery of Studenica: Archaeological Discoveries*, Belgrade 2015, εικ. 161.341. Ακόμη, G. EGAN, *The Medieval Household, Daily Living c.1150 - c.1450* [Medieval Finds from Excavations in London 6], Woodbridge 2010, αρ. 45, εικ. 32, 46.

κυκλικής διατομής²⁰ (αρ. 5) και το δεύτερο ταινιόσχημο²¹ (αρ. 6). Θα μπορούσαν να συνδέονται με την ασφάλεια μικρών κιβωτίων.

Στην Κάτω Γειτονιά εντοπίστηκε, στον πλακόστρωτο αύλειο χώρο μεταξύ δυο οικιών, ένα χάλκινο μικρό κλειδί κιβωτιδίου (αρ. 8, εικ. 4). Στο ένα άκρο του συμφύεται διάτρητη τετράπλευρη γλωσσίδα και στο αντίθετο άκρο διαμορφώνει οπή. Με βάση την τυπολογία παρόμοιων κλειδιών, που ανασκάπτονται σε διάφορες βυζαντινές θέσεις διαχρονικά, υποθέτουμε ότι από την κυκλική απόληξη του κλειδιού διερχόταν κρίκος ανάρτησης που σήμερα έχει αποκοπεί²².

Ένα ακόμη σιδερένιο κλειδί από το συγκρότημα οικιών στα ανατολικά όρια της Κάτω Γειτονιάς, νότια των δεξαμενών, συνδεόταν με την ασφάλεια κιβωτιδίων ή πιθανότερα προερχόταν από μικρό θύρωμα (λ.χ. ερμαρίου)²³, κυρίως λόγω της τυπολογίας του (αρ. 9, εικ. 4). Αποτελείται από τετράπλευρη γλωσσίδα και πεπλατυσμένη λαβή ανάρτησης²⁴. Επιπλέον, από την Οικία Α προέρχεται ένα ταινιόσχημο σιδερένιο έλασμα με πεπλατυσμένη την μια του απόληξη, που πιθανόν λειτουργούσε ως σύρτης μικρού θυρώματος / ερμαρίου (αρ. 7).

Δυο ευρήματα, ένα χάλκινο διακοσμητικό καρφίδιο (εφηλίδα) (αρ. 10) και ένα μικρό, επίπεδο σιδερένιο έλασμα με δυο χάλκινα καρφίδια προσαρμογής (αρ. 11, εικ. 5), προέρχονται από χώρους εγκατάστασης. Η διακοσμητική εφηλίδα (αρ. 10), λόγω των σχετικά μεγάλων διαστάσεων του στελέχους της, πιθανόν δεν συνδέεται με ενδύματα, αλλά αποτελούσε

20. G. PLOUG – E. OLDENBURG – E. HAMMERSHAIMB – R. THOMSEN – F. LØKKEGAARD, *Hama: Fouilles et Recherches 1931-1938. IV:3, Les petits objets médiévaux sauf les verreries et poteries* [Nationalmuseets Skrifter, Større Beretninger 7], Copenhagen 1969, 50, εικ. 19.4.

21. Βλ. για την χρήση, T. YASHAEVA – E. DENISOVA – N. GINKUT – V. ZALESSKAYA – D. ZHURAVLEV, *The Legacy of Byzantine Cherson: 185 Years of Excavation at Tauric Chersonesos*, Austin 2011, 184.

22. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, 137, αρ. 979-982, 987-999, πίν. 70. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΠΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 282-288 (Χ. ΚΟΥΤΣΙΚΟΥ). YASHAEVA κ.ά., *Cherson*, αρ. 244-247, αρ. 304. Z. KIZILTAN, επιμ., *Gün Işığında: İstanbul'un sekizbin yılı Marmaray, Metro ve Sultanahmet kazıları*, İstanbul 2007, 281 αρ. Y48.

23. Για την ασφάλεια των ερμαρίων βλ., L. BENDER – M. PARANI – B. PITARAKIS – J.-M. SPIESER – A. VUILLOUD, *Artefacts and Raw Materials in Byzantine Archival Documents / Objets et matériaux dans les documents d'archives byzantins*, <http://www.unifr.ch/go/typika>, artefacts, αρ. 4421, αρ. 3945 (τελευταία πρόσβαση: 28-3-2019).

24. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 983, πίν. 70.

διακοσμητική επένδυση σε στοιχείο του ξύλινου εξοπλισμού της οικοσκευής ή της ιπποσκευής. Αναλόγως το ταινιωτό έλασμα αρ. 11 (εικ. 5) αποτελούσε πιθανόν τμήμα επένδυσης ξύλινων επιφανειών (επίπλων, κιβωτιδίων, θυρωμάτων) με ρόλο διακοσμητικό και προστατευτικό από την φθορά²⁵.

Τα στοιχεία της επίπλωσης ενός μέσου νοικοκυριού του ύστερου Μεσαίωνα, τόσο στην ανατολική²⁶ όσο και στην δυτική Ευρώπη²⁷, ήταν στοιχειώδη και απλά. Περιλάμβαναν ένα μεγάλο, συνήθως πτυσσόμενο, τραπέζι αποτελούμενο από τρίποδες και πλατιές τάβλες, που στήνονταν και ξεστήνονταν για τα γεύματα της οικογένειας, ξύλινους ή κτιστούς πάγκους για ξεκούραση και κατάκλιση, καρέκλες και скаминιά, σεντούκια, κιβωτίδια και ερμάρια για την φύλαξη του ρουχισμού και της οικοσκευής.

Τα ξύλινα σεντούκια ήταν σημαντικό στοιχείο της μεσαιωνικής οικοσκευής και λειτουργούσαν ως αποθηκευτικοί χώροι, καθίσματα και αποσκευές²⁸. Συχνά προσφέρονταν σε ένα νέο ζευγάρι ως δώρο γάμου

25. Επιχρυσωμένο κλείστρο κιβωτιδίου με διακόσμηση ρόδακα καθώς και τμήματα οστέινης επένδυσης κιβωτιδίου ανασκάφηκαν σε αποθέτη της Αρχαίας Κορίνθου και χρονολογούνται γύρω στο 1270, ΑΔ 67 (2012), 84-85, εικ. 3 (G. D. R. SANDERS). Ομοίως, τα μεταλλικά στοιχεία (επενδυτικά ελάσματα, κλειδαριά, λαβή), ενός ξύλινου κιβωτίου του 14ου αιώνα ανασκάφηκαν στην Θήβα, Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ-ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΙΑΔΗ, Ανασκαφές στο νέο αποχετευτικό δίκτυο Θήβας, *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών* Β.1 (1995), 519-520, εικ. 10-12.

26. N. OIKONOMIDES, The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Centuries, *DOP* 44 (1990), 205-210, 212-214. A. K. VIONIS, *A Crusader, Ottoman and Early Modern Aegean Archaeology. Built Environment and Domestic Material Culture in the Medieval and Post-Medieval Cyclades, Greece (13th-20th Century AD)* [Archaeological Studies Leiden University 22], Leiden 2012, 305-306, 327-336. M. PARANI, Medieval Byzantine Furniture, στο: *Discipuli Dona Ferentes, Glimpses of Byzantium in Honour of Marlia Mundell Mango*, εκδ. T. PAPACOSTAS – M. PARANI [Studies in Byzantine History and Civilisation 11], Turnhout 2017, 181-222, ιδίως 199-215.

27. PH. BENNETT OATES, *The Story of Western Furniture*, London 1981, 32-52. R. GILCHRIST, *Medieval Life: Archaeology and the Life Course*, Woodbridge 2012, 114-134.

28. Σεντούκια απαντούν με αρκετά μεγάλη συχνότητα σε μεσαιάς οικονομικής επιφάνειας βυζαντινά και δυτικοευρωπαϊκά νοικοκυριά του 12ου-15ου αιώνα, OIKONOMIDES, The Contents of the Byzantine House, 208-209. PARANI, Medieval Byzantine Furniture, 200-203. P. EAMES, *Medieval Furniture: Furniture in England, France and the Netherlands from the Twelfth to the Fifteenth Century* [Furniture history 13], London 1977, 108.

και στα ευπορότερα νοικοκυριά μπορούσαν να είναι διακοσμημένα²⁹. Στο εσωτερικό τους φυλάσσονταν συνήθως μπαχαρικά και αποξηραμένα βότανα, αλοιφές, υφάσματα, ρούχα και εργαλεία, καθώς και συμβόλαια, κώδικες, λατρευτικές εικόνες. Κιβωτίδια από ξύλο έφεραν δερμάτινη επικάλυψη και ήταν συνήθως μικρότερων διαστάσεων, κατάλληλα για την φύλαξη τιμαλφών, κειμηλίων και χρημάτων, αλλά και για τις μεταφορές ευπαθών αντικειμένων κατά τις ατομικές μετακινήσεις και το εμπόριο. Και οι δυο κατηγορίες ασφάλιζαν με σύρτες και κλείστρα και επενδύονταν με σιδερένια ή χάλκινα ελάσματα, που λειτουργούσαν ως ενισχυτικά μέσα για την στερέωση και την συνοχή της επιφάνειάς τους, αυξάνοντας παράλληλα την διακοσμητική της εντύπωση³⁰.

Φωτισμός: Λιγιστά αλλά αντιπροσωπευτικά είναι τα μεταλλικά ευρήματα που συνδέονται με τον φωτισμό. Μια μολύβδινη καντηλήθρα ανασκάφηκε στην Οικία Α, απέναντι από τον ναΐσκο (αρ. 12, εικ. 6). Το ένα άκρο της είναι αναδιπλωμένο ώστε να στερεώνεται στο χεῖλος της κανδήλας και έχει εκπέσει η αντίθετη απόληξη που θα συγκρατούσε το φιτίλι με κάμψη και αναδίπλωση. Οι καντηλήθρες είναι μικρά ταινιόσχημα κεκλιμένα ελάσματα από χαλκό ή μόλυβδο που προσαρμόζονταν στο εσωτερικό των γυάλινων συνήθως κανδήλων συγκρατώντας το φιτίλι και τροφοδοτώντας το με λάδι. Διακρίνονται σε δυο κατηγορίες: καντηλήθρες σε σχήμα γραμματος S ή Y ανάλογα με το εάν αποτελούνταν από μονό ή διπλό έλασμα αντίστοιχα³¹. Προέρχονται συνηθέστερα από εκκλησίες³².

29. E. WELCH, *Art and Society in Italy 1350-1500*, Oxford 1997, 283-286. PARANI, *Medieval Byzantine Furniture*, 201. Διακοσμημένα κιβώτια από την Ρωμανία ήταν αντικείμενα διεθνούς εμπορίου, D. DURAN I DUELT, *Icons and minor arts: a neglected aspect of trade between Romania and the crown of Aragon*, *BZ* 105.1 (2012), 38-39, 42-44.

30. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, *Βυζαντινών βίος καὶ πολιτισμός*, τ. Β', Ἀθήναι 1948, 82-85. Η ίδια πρακτική διαπιστώνεται ευρύτερα στον ευρωπαϊκό χώρο, BENNETT OATES, *Western Furniture*, 46. EGAN, *Medieval Household*, 65-81, GILCHRIST, *Medieval Life*, 129, 240-241.

31. L. BOURAS – M. G. PARANI, *Lighting in Early Byzantium*, Washington D.C. 2008, 3-4, αρ. 34. I. ΜΟΤΕΙΑΝΟΣ, *Ο τεχνητός φωτισμός κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο*, στο: *Μια ιστορία από φως στο φως / Light on Light: An Illuminated History*, εκδ. I. K. ΜΟΤΕΙΑΝΟΣ – Ε. ΜΠΙΝΤΣΗ, Θεσσαλονίκη 2011, 105-110, ιδίως 109.

32. J. ROSSER, *The Small Finds*, στο: *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, III, *Dark Age and Byzantine Occupation*, εκδ. W. A. McDONALD – W. D. E. COULSON – J. ROSSER, Minneapolis 1983, 406 αρ. 513-514, εικ. 12.7-8, πίν. 12-8. C. K. WILLIAMS II – O. H. ZERVOS, *Frankish Corinth* 1995, *Hesperia* 65.1 (1996), 23-24, αρ. 6, πίν. 6. ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Μαρτυρία μεταλλικών αντικειμένων*, 164, 296-297.

Συχνά συνδέονται με την ταφική συνήθεια του αναμμένου καντηλιού πάνω από τον τάφο³³. Το εύρημα του Επάνω Κάστρου υποδηλώνει ότι πιθανόν χρησιμοποιούνταν και σε χώρους κατοίκησης.

Ένα μικρό χάλκινο άγκιστρο από έλασμα κυκλικής διατομής περισυλλέχθηκε από την δεξαμενή του ακροπυργίου (αρ. 13, εικ. 6). Τα εξαρτήματα αυτά προέρχονται συνήθως από αλυσίδες πολυκάνδηλων ή από το μεταλλικό πλαίσιο ανάρτησης γυάλινης κανδήλας και χρησιμοποιούνταν σε όλη την διάρκεια της βυζαντινής περιόδου³⁴.

Από τον βορειοδυτικό χώρο του ναΐσκου και περίπου στο ύψος του δαπέδου του ανασύρθηκε τμήμα αλυσίδας αποτελούμενης από εννέα κρίκους κυκλικής διατομής (αρ. 14, εικ. 6). Πιθανόν χρησιμοποιούνταν ως μέσο ανάρτησης κανδήλας ή πολυκάνδηλου³⁵. Δεδομένου ότι βρέθηκε πάνω από χώρο ταφής, δεν αποκλείεται να συνδέεται με την συνήθεια του αναμμένου καντηλιού πάνω από τον τάφο³⁶. Το εύρημα προέρχεται από στρώμα εγκατάλειψης πριν από την κατάρρευση της στέγης του ναΐσκου και πιθανόν ανάγεται στην τελευταία περίοδο λειτουργίας του.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια χάλκινη ταινιόσχημη επένδυση μικρού σκεύους (αρ. 15, εικ. 6). Αποτελείται από έλασμα που διαμορφώνει κυκλική υποδοχή και απολήγει σε δυο οπές, που κάμπτονται με τρόπο ώστε να συνενώνονται μέσω μικρού καρφιδίου. Αντικείμενα όμοιας μορφολογίας, γνωστά από την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο, σχετίζονται με την ανάρτηση γυάλινων κανδηλών με στενή κυλινδρική βάση³⁷.

33. T. E. GREGORY, *People and Settlements of the Northeastern Peloponnese in the Late Middle Ages. An Archaeological Exploration*, στο: *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, εκδ. Sh. E. J. GERSTEL, Washington D.C. 2013, 285.

34. R. TEMPLE (εκδ.), *Early Christian and Byzantine Art: Textiles, Metalwork, Frescoes, Manuscripts, Jewellery, Steatites, Stone Sculptures, Tiles, Pottery, Bronzes, Amulets, Coins and other items from the fourth to the fourteenth centuries*, London 1990, αρ. 45 (Α. SPIRA). Μ. ΧΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Le mobilier ecclésiastique métallique de la basilique de Saint-Tite à Gortyne (Crète centrale)*, *CahArch* 46 (1998), εικ. 29-32, και *Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne* [Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 16], Turnhout 2010, 315 αρ. LU 6.023. ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ, Τεχνητός φωτισμός, εικ. 29. YASHAEVA κ.ά., *Cherson*, αρ. 170.

35. Βλ. για την χρήση, ΧΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Les lampes en bronze*, 312 αρ. LU 6.013.

36. Βλ. παραπάνω σελ. 146-147.

37. Βλ. για την χρήση, ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ – ΜΠΙΝΤΣΗ, *Μια ιστορία από φως*, αρ. 64-65 (Α. Χ. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ).

Όλα τα μεταλλικά ευρήματα που συνδέονται με τον φωτισμό υποδηλώνουν την χρήση κανδήλων, που χρησιμοποιούνταν τόσο σε ναούς όσο και σε χώρους εγκατάστασης. Η μελέτη της κεραμικής από την ανασκαφή στο Επάνω Κάστρο θα προσφέρει δεδομένα ως προς την παράλληλη χρήση πήλινων λυχναριών. Σε κάθε περίπτωση, η χρήση του λαδιού ως φωτιστικού μέσου ήταν διαδεδομένη, καθώς μάλιστα σε όλη την διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου το κόστος του κεριού ήταν σχετικά υψηλό³⁸.

Σκεύη: Τμήματα χάλκινων σκευών εντοπίστηκαν κυρίως σε χώρους εγκατάστασης. Πρόκειται για ελάσματα, με ή χωρίς διαμορφώσεις, που διατηρούνται αποσπασματικά και επειδή προέρχονται από αντικείμενα που χρησιμοποιούνται σε διάφορες καθημερινές δραστηριότητες, ο προσδιορισμός της χρήσης τους δεν είναι πάντα εύκολος.

Ένα αποσπασματικά διατηρημένο χάλκινο καμπύλο σκεύος με ρομβοειδείς κατά κανόνα οπές στην επιφάνειά του, βρέθηκε στην επίχωση της ανατολικότερης από τις δυο δημόσιες δεξαμενές και προβληματίζει ως προς την χρήση του (αρ. 16, εικ. 7). Πρόκειται για χυτό αντικείμενο με κανονική διαμόρφωση ρομβοειδούς πλέγματος. Καθώς οι ρομβοειδείς οπές αναπτύσσονται σε μάλλον αραιή διάταξη στην επιφάνεια του σκεύους, θα πρέπει πιθανόν να αποκλειστεί η λειτουργία του ως ηθμού³⁹. Ίσως να προέρχεται από κάλυμμα θυμιατού ή να πρόκειται για τμήμα από *κανίσκιον*, το μεταλλικό δηλαδή πλαίσιο υποδοχής της κανδήλας⁴⁰.

Τέσσερα ελάσματα χαλκού διαστάσεων 3-5 εκ., χωρίς λοιπές διαμορφώσεις, θα μπορούσαν να αποτελούν τμήματα σκευών που εξυπηρετούσαν πρακτικές ανάγκες του νοικοκυριού, κυρίως για το μαγείρεμα και την μεταφορά φαγητού (αρ. 17-20). Στην ίδια κατηγορία ανήκουν δυο λαβές που διατηρούνται αποσπασματικά (αρ. 25-26) και ένα χάλκινο πώμα μικρού κλειστού αγγείου φύλαξης και μεταφοράς υγρών, πιθανόν φαρμακευτικών ουσιών ή αρωμάτων, εξαιτίας του ιδιαίτερα μικρού μεγέθους του (αρ. 24).

Ένα μεγάλων διαστάσεων έλασμα χαλκού εντοπίστηκε παρα- κείμενα κτιστής εστίας (φούρνου), που ανασκάφηκε στο εσωτερικό

38. A. J. BOAS, *Domestic Settings. Sources on Domestic Architecture and Day-to-Day Activities in the Crusader States* [The Medieval Mediterranean 84], Leiden – Boston 2010, 171. Ακόμη, ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ, Τεχνητός φωτισμός, 112.

39. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 555, πίν. 51.

40. ΜΟΤΣΙΑΝΟΣ, Τεχνητός φωτισμός, 106-107.

οικίας της Κάτω Γειτονιάς (αρ. 21, εικ. 7). Το αντικείμενο διατηρείται αποσπασματικά και είναι παραμορφωμένο από φθορά. Στην επιφάνειά του διακρίνεται επίθετο έλασμα σε σχήμα ασπίδας που στερεώνεται με καρφί. Θα μπορούσε να αποτελεί επιδιόρθωση στην φθαρμένη επιφάνεια του σκεύους ή γένεση λαβής. Δεν αποκλείεται το έλασμα να προέρχεται από ανοικτό μαγειρικό σκεύος / τηγάνι, καθώς μάλιστα βρέθηκε δίπλα σε μαγειρική εστία, αν και η κατάσταση διατήρησής του δεν επιτρέπει την ταύτιση με βεβαιότητα. Ωστόσο, τηγάνια για την παρασκευή στερεής τροφής, πηλίνα ή από χαλκό, ανασκάπτονται αρκετά συχνά στον ελλαδικό χώρο σε στρώματα του ύστερου Μεσαίωνα⁴¹.

Ένα τμήμα χείλους κλειστού χάλκινου αγγείου μαζί με μικρό τμήμα από το σώμα του προέρχεται από την Οικία Α (αρ. 22, εικ. 7). Το σώμα διαμορφώνει κάμψη υποδεικνύοντας ότι το εύρημα προέρχεται πιθανόν από κλειστό αγγείο, είτε μεταφοράς / αποθήκευσης (υγρών, τροφίμων)⁴² ή από μικρό μαγειρικό σκεύος⁴³. Μια σημαντική συλλογή χάλκινων μαγειρικών σκευών της φραγκικής περιόδου (13ος αιώνας) προέρχεται από την Κόρινθο⁴⁴.

Μαχαίρια: Σιδερένια μαχαίρια σε ποικιλία τύπων και μεγεθών χρησίμευαν ως εργαλεία, όπλα, στις δραστηριότητες του νοικοκυριού και ως επιτραπέζια σκεύη. Πρόκειται για κοινόχρηστα αντικείμενα με

41. PLOUG κ.ά., *Hama*, 38, εικ. 13.1. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 550, εικ. 2. Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνη. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*, Αθήνα 2003, 48-50, πίν. 37β-γ. ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Μαρτυρία μεταλλικών αντικειμένων*, 166-168. Πρβλ. πηλίνο τηγάνι του πρώιμου 13ου αιώνα από την Νάουσα της Πάρου, VIONIS, *A Crusader, Ottoman and Early Modern Aegean Archaeology*, 303, εικ. 9.2.

42. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνη*, 106-109, πίν. 47β.

43. Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ - Α. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ εκδ., *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. Κατάλογος Μόνιμης Έκθεσης*, Αθήνα 2016, αρ. 212Α (S. METAXAS). Για το χάλκινο σκεύος παρασκευής υδαρών φαγητών, ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Β', 99-101. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνη*, 44-47. Μ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Τα μεταλλικά αντικείμενα και η οστέινη λαβή, στο: *Ελευθέρινα, Τομέας II. 3. Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*, εκδ. Θ. ΚΑΛΠΑΞΗΣ - Ν. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ - Α. Γ. ΓΙΑΓΚΑΚΗ - Μ. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ - Λ. ΜΑΝΤΑΛΑΡΑ - Δ. ΜΥΛΩΝΑ, Ρέθυμνο 2008, 309-310.

44. F. O. WAAGÉ, *Bronze Objects from Old Corinth, Greece*, *AJA* 39 (1935) 86-91, εικ. 4-9. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 552-554, 559, πίν. 50-52. Πρβλ. και GILCHRIST, *Medieval Life*, 127.

σχετικά μικρή οικονομική αξία⁴⁵. Δυο σιδερένια μαχαίρια από το Επάνω Κάστρο διατηρούνται αποσπασματικά και είχαν πεπλατυσμένη λαβή που έφερε ένθετη επένδυση από οστό ή ξύλο (αρ. 27-28, εικ. 8). Εντοπίστηκαν μαζί με τμήμα λεπίδας ενός τρίτου μαχαιριού (αρ. 30) σε βοηθητικούς χώρους της Οικίας Α. Το μαχαίρι αρ. 27 διατηρεί ακέραιη την λεπίδα του, που είναι επιμήκης, πεπλατυσμένη και αποστρογγυλεμένη στην απόληξή της, παρόμοια με λεπίδα μπαλτά⁴⁶. Το μαχαίρι αρ. 28 διατηρεί λεπίδα και γένεση της λαβής⁴⁷. Βρέθηκε μαζί με την πλατιά λεπίδα ενός δεύτερου εργαλείου κοπής χωρίς λαβή (αρ. 29, εικ. 8) εντός κυκλικής αποθηκευτικής κατασκευής στο ισόγειο της Οικίας Α. Το εργαλείο κοπής αρ. 29 διατηρεί τμήμα της ξύλινης θήκης του και πιθανότατα ταυτίζεται με σουγιά. Ο σιδερένιος σουγιάς είναι διαχρονικά ένα ατομικό εργαλείο με ποικιλία χρήσεων⁴⁸. Και τα δυο ευρήματα (αρ. 28 και 29) είχαν λεπίδες φθαρμένες από εκτεταμένη χρήση. Ο εντοπισμός τριών μαχαιριών και ενός σουγιά στο ισόγειο της Οικίας Α, σε συνάρτηση με τα λοιπά ανασκαφικά δεδομένα, υποδηλώνει ότι ο χώρος λειτουργούσε βοηθητικά εξυπηρετώντας βασικές αποθηκευτικές και παρασκευαστικές ανάγκες του νοικοκυριού. Με βάση τα ανασκαφικά συμφοραζόμενα και τα νομισματικά ευρήματα από την

45. M. G. PARANI, *Byzantine Cutlery: an Overview*, ΔΧΑΕ 31 (2010), 153-155.

46. V. SPINEI, *La Bucovine à l'époque des grandes migrations et au haut Moyen Âge, Dacia* 38-39 (1994-1995), 379-380, εικ. 7.4. M. BRMBOLIC, *Srednjovekovna oruđa od gvožđa u Vojvodini: IX - XVI vek*, Pančevo 2000, αρ. 205, εικ. 29. J. COWGILL - M. DE NEERGAAED - N. GRIFFITHS, *Knives and Scabbards* [Medieval Finds from Excavations in London 1], London 1987 (Woodbridge 2000), αρ. 72, 80. ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Μαρτυρία μεταλλικών αντικειμένων*, 174 αρ. 165.

47. S. GEORGIEVA - J. NIKOLOVA, *Carevgrad Târnov: Le palais des rois bulgares pendant le deuxième royaume bulgare (XIIe-XIVe s.) 2: Céramique, objets domestiques et armement, parures et tissus*, Sofia 1974, εικ. 34.b. COWGILL - DE NEERGAAED - GRIFFITHS, *Knives and Scabbards*, αρ. 266, εικ. 67. MINIC - VUKADIN, *Stalac*, αρ. 219.5, εικ. 82.16.

48. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών μνημείων της περιοχής*, Θεσσαλονίκη 1989, Β', 205, πίν. 42.1. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 386β (Γ. ΚΑΤΣΟΥΤΚΡΑΚΗ). Πβλ. από τα Βαλκάνια: GEORGIEVA - NIKOLOVA, *Carevgrad Târnov*, εικ. 35. D. MINIC, *Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica* [Sirmium 11], Beograd 1980, 50 πίν. XVI.8. B. D. BORISOV, *Djadowo: Bulgarian, Dutch, Japanese Expedition: Vol. 1. Medieval Settlement and Necropolis (11th-12th Century)*, Tokyo 1989, 103, εικ. 113. BRMBOLIC, *Vojvodini*, αρ. 204, εικ. 28.

Οικία Α, τα μαχαίρια και ο σουγιάς μπορούν να χρονολογηθούν στον 15ο-16ο αιώνα.

Τα μαχαίρια με συμφυείς πλατιές σιδερένιες λαβές που καλύπτονται με ένθετο υλικό (ξύλο ή οστό) στερεωμένο με καρφιά, είναι γνωστά από την ρωμαϊκή περίοδο, γνωρίζουν όμως εκτεταμένη χρήση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα⁴⁹. Παραδείγματα που ανάγονται από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο. Δυο μαχαίρια της φραγκικής περιόδου βρέθηκαν στην Κόρινθο, το ένα μάλιστα διατηρεί επενδυτικά πλακίδια από οστό⁵⁰. Πέντε αντίστοιχα ευρήματα, τέσσερα του 12ου – 13ου αιώνα από την Θήβα και το Ακραίφνιο και ένα του 14ου αιώνα από το Πάνακτο, εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών⁵¹. Όμοιας τυπολογίας λεπτά μαχαίρια, πιθανόν για επιτραπέζια χρήση, προέρχονται από τον Μυστρά και ανάγονται στην υστεροβυζαντινή περίοδο⁵². Παρόμοια ευρήματα εντοπίζονται στα Βαλκάνια και την δυτική Ευρώπη⁵³. Μεγάλα μαχαίρια εικονίζονται αναρτημένα από ζωνάρια σε παραστάσεις δωρητών του ύστερου Μεσαίωνα⁵⁴.

49. P. GUEST – J. MITCHELL – E. NALLBANI – S. GONGECAL, *The small finds and coins*, στο: *Byzantine Butrint: Excavations and Surveys 1994-99*, εκδ. R. HODGES – W. BOWDEN – K. LAKO, Oxford 2004, αρ. 27, εικ. 16.27. COWGILL – DE NEERGAAED – GRIFFITHS, *Knives and Scabbards*, 51.

50. C. K. WILLIAMS II – O. H. ZERVOS, *Frankish Corinth*: 1993, *Hesperia* 63.1 (1994), αρ. 47, πίν. 6.47.

51. Εφορεία Αρχαιοτήτων Βοιωτίας, *Μεσαιωνική Συλλογή*, αρ. ευρ.: 5122, 5123, 6576 (Θήβα), 10775α-β (Ακραίφνιο), 1991-78 (Πάνακτο). Ακόμη, ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 102 (Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ). S. E. J. GERSTEL – M. MUNN – H. E. GROSSMAN – E. BARNES – A. H. ROHN – M. KIEL, *A Late Medieval Settlement at Panakton*, *Hesperia* 72.2 (2003), αρ. 23, εικ. 12.

52. Τ. ΑΛΜΠΑΝΗ – Π. ΚΑΛΑΜΑΡΑ – Α. ΜΕΞΙΑ εκδ., *Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο, Η Πολιτεία του Μυστρά*, Αθήνα 2001, εικ. 103.

53. GEORGIEVA – NIKOLOVA, *Carevgrad Târnov*, 216-219, εικ. 33-34a-c. P. DIACONU – S. BARASCHI, *Păciul lui Soare. 2. Așezarea medievală (secolele XIII-XV)*, București 1977, εικ. 28.3-5. BORISOV, *Djadovo*, 101, 103, εικ. 112. COWGILL – DE NEERGAAED – GRIFFITHS, *Knives and Scabbards*, 26-32, εικ. 63-68.

54. G. GEROLA, *Elenco dei ritratti di offrenti*, στο: *Monumenti veneti nell' isola di Creta*, Venezia 1908, II, αρ. 37, πίν. 12.2, αρ. 48, πίν. 16.2-3. Ι. ΜΠΙΘΑ, *Ενδυματολογικές μαρτυρίες στις τοιχογραφίες της μεσαιωνικής Ρόδου (14ος αι. – 1523)*. Μια πρώτη προσέγγιση, στο: *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Αθήνα 2000, τ. Β', 439-440, εικ. 2.ιε, πίν. 173. M. G. PARANI, *Optional*

Ύφανση και ραπτική: Το γνέσιμο του μαλλιού για την παρασκευή νήματος, το πλέξιμο, η κεντητική και το ράψιμο, απηχούν αρχαίες παραδόσεις και χαρακτηρίζουν την οικοτεχνία του Μεσαίωνα, στην οποία η γυναίκα έπαιξε κυρίαρχο ρόλο⁵⁵. Σχετικά ευρήματα από το Επάνω Κάστρο, δυο άγκιστρα αδραχτιού, μια δακτυλήθρα και ένα ψαλίδι μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο οικιακών δραστηριοτήτων για την εξυπηρέτηση άμεσων αναγκών.

Δυο χάλκινα άγκιστρα αδραχτιού περισυλλέχθηκαν από χώρους εγκατάστασης (αρ. 32-33, εικ. 9). Τα άγκιστρα αδραχτιού, επειδή εξυπηρετούσαν μια στοιχειώδη πρωτογενή διαδικασία που αποτελούσε προϋπόθεση για την κάλυψη αναγκών ένδυσης, έχουν διαχρονική τυπολογία από την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο έως τον 20ο αιώνα. Αποτελούνται από ένα χάλκινο έλασμα που αναδιπλώνεται διαμορφώνοντας ένα κυλινδρικό στέλεχος, κενό στο εσωτερικό για την προσαρμολογία του στο ξύλινο αδράχτι και με σταδιακά μειούμενο πλάτος έως την αγκιστροειδή του απόληξη. Άγκιστρα αδραχτιού, που ανάγονται στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, προέρχονται από ανασκαφές στον Άγιο Πολύευκτο Κωνσταντινούπολης⁵⁶, στις Λουλουδιές Κίτρους⁵⁷,

extras or necessary elements?, Middle and late Byzantine male dress accessories, στο: *Δασκάλα, Απόδοση τιμής στην ομότιμη καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου*, εκδ. Π. ΠΕΤΡΙΔΗΣ – Β. ΦΩΣΚΟΛΟΥ, Αθήνα 2014, 422.

55. B. A. HANAWALT, *Medieval English Women in Rural and Urban Domestic Space*, *DOP* 52 (1998), 19-20. M. FULGHUM HEINTZ, *The Art and Craft of Earning a Living*, στο: *Byzantine Women and Their World*, εκδ. I. KALAVREZOU – A. E. LAIOU, Cambridge, New Haven, London 2003, 140-141. CH. FRUGONI, *A Day in a Medieval City*, μετ. στα αγγλικά W. McCUAIG, Chicago 2005, 147, εικ. 122-123. M. MEYER, *An Obscure Portrait. Imaging Women's Reality in Byzantine Art*, London 2009, 153-156. Α. ΜΑΝΤΑΣ, *Παραστάσεις με οικιακές εργασίες γυναικών στη βυζαντινή τέχνη. Μια πρώτη προσέγγιση*, στο: *Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη*, εκδ. Μ. ΠΑΝΑΓΩΤΙΔΗ-ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ, Αθήνα 2012, 57.

56. M. R. HARRISON – M. V. GILL, *Excavations at Saracane in Istanbul, vol. I: The Excavations, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones and Molluses*, Princeton 1986, αρ. 404, πίν. 352.

57. Ε. ΑΓΓΕΛΟΥ, *Εργαλεία και επαγγελματικές – εμπορικές δραστηριότητες στο επισκοπικό συγκρότημα στις Λουλουδιές Κίτρους. Η μαρτυρία των αρχαιολογικών ευρημάτων (5ος-8ος αιώνας)* (διδ. διατρ.), Αθήνα 2012, αρ. 178-180 [=https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/34400].

στην Θήβα⁵⁸, στην Κόρινθο⁵⁹ και στο Άργος⁶⁰.

Τα άγκιστρα από το Επάνω Κάστρο είναι μικρών διαστάσεων (μήκος από 1,6 έως 2,3 εκ.) και πιθανόν συνδέονται με το γνέσμιο λεπτών κλωστών⁶¹. Στο οθωμανικό κτηματολόγιο της Άνδρου του έτους 1670, οι νοτιότερες περιοχές, δηλαδή η Χώρα και η περιοχή του Επάνω Κάστρου, συγκέντρωναν το σύνολο σχεδόν των λεγόμενων υφαντικών καλλιεργειών (βαμβάκι και λινάρι) όλου του νησιού. Στην ορεινότερη βόρεια Άνδρο κυριαρχούσε η παραγωγή μαλλιού⁶².

Μια χάλκινη δακτυλήθρα με κολουροκωνικό σώμα ανασκάφηκε από επιφανειακό στρώμα της Οικίας Α (αρ. 34, εικ. 9). Φέρει στικτό διάκοσμο σε όλη την εξωτερική της επιφάνεια, εκτός από μια ακόσμητη ταινία στην βάση, που οριοθετείται εγγάρια. Ο στικτός διάκοσμος, χαρακτηριστικός σε όλα τα δείγματα του είδους, έχει κυρίως πρακτικό χαρακτήρα καθώς εξυπηρετούσε την αποφυγή της ολίσθησης κατά την εργασία.

Οι πρωιμότερες δακτυλήθρες ήταν κυλινδρικού σχήματος από αναδιπλωμένο έλασμα χαλκού και ανοικτές στην κορυφή τους. Πρόκειται για τον πιο διαδεδομένο τύπο, που ήταν σε χρήση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα και υποδήλωνε πως η πίεση κατά το ράψιμο ασκούσαν στην πλάγια πλευρά του δακτύλου⁶³. Βελτιωμένη εκδοχή αυτού του

58. Δυο χάλκινα άγκιστρα αδραχτιού ανασκάφηκαν στην θέση Αγία Τριάδα Θηβών μαζί με ένα χάλκινο χτένι αργαλειού και ανάγονται στον 12ο-14ο αιώνα (Εφορεία Αρχαιοτήτων Βοιωτίας, Μεσαιωνική Συλλογή, αρ. ευρ. 5060, 5062, 5067), ΑΔ 42 (1987), 117-118 (Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ). Σήμερα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών.

59. DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 1223-1228, πίν. 78. WILLIAMS II - ZERVOS, *Frankish Corinth*: 1993, 30. C. K. WILLIAMS II - L. M. SNYDER - E. BARNES - O. H. ZERVOS, *Frankish Corinth*: 1997, *Hesperia* 67.3 (1998), 250. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 434 (Α. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ - Κ. ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ).

60. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ - ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας*, αρ. 311Α-Δ (S. METAXAS). S. METAXAS, *Yarn spinning in Byzantine and Medieval Argos*, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο, Δεύτερη Επιστημονική Συνάντηση*, Καλαμάτα 2017, αναρτημένη ανακοίνωση.

61. Τα άγκιστρα αδραχτιού που έχουν εντοπιστεί σε θέσεις της ανατολικής Μεσογείου έχουν μήκος που κυμαίνεται από 1,6-7 εκ. και διάμετρο οπής 0,3-0,7 εκ.

62. Η. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Όπου ήν κήπος, Η μεσογειακή νησιωτική οικονομία της Άνδρου σύμφωνα με το οθωμανικό κτηματολόγιο του 1670*, Αθήνα - Άνδρος 2017, 39.

63. Ενδεικτικά: DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 1285-1298, πίν. 79. C.

τύπου, ώστε να προσφέρει περισσότερη προστασία, αποτέλεσαν οι δακτυλήθρες κλειστού κολουροκωνικού σχήματος με στικτή επιφάνεια, που εντοπίζονται πιθανόν από την μέση Βυζαντινή περίοδο⁶⁴. Οι κλειστές δακτυλήθρες γνώρισαν διάδοση κατά τον ύστερο Μεσαίωνα⁶⁵ και έως την σύγχρονη εποχή. Κατασκευάζονταν με χύτευση κραμάτων χαλκού. Το στικτό κόσμημα στην επιφάνειά τους γινόταν με τρυπάνι. Η δακτυλήθρα από το Επάνω Κάστρο θα μπορούσε να χρονολογηθεί, με βάση τα ανασκαφικά συμφραζόμενα, στον 15ο-17ο αιώνα.

Ένα μεγάλο σιδερένιο ψαλίδι ανασκάφηκε στην Κάτω Γειτονιά στο ύψος περίπου του δαπέδου οικίας με φούρνο (αρ. 35, εικ. 9). Αποτελείται από δυο επίπεδες και επιμήκεις λάμες με μυτερές απολήξεις, που διασταυρώνονται χιαστί και καταλήγουν σε μικρές κυκλικές λαβές. Όμοια παραδείγματα είναι γνωστά από τον ύστερο Μεσαίωνα⁶⁶. Το ψαλίδι με τις σταυρωτές λεπίδες εμφανίστηκε στην Ευρώπη τον 6ο/7ο αιώνα, η χρήση του όμως ήταν περιορισμένη έναντι του εργαλείου κοπής με αντικριστές λεπίδες, έως τον προχωρημένο Μεσαίωνα⁶⁷. Οι σταθερές λαβές του ψαλιδιού διευκόλυναν το κόψιμο με το ένα χέρι ενώ το άλλο χέρι συγκρατούσε το αντικείμενο κοπής. Ψαλίδια κουράς και για το

K. WILLIAMS II - E. BARNES - L. M. SNYDER, Frankish Corinth: 1996, *Hesperia* 66.1 (1997), αρ. 8, πίν. 6.8. GEORGIEVA - NIKOLOVA, *Carevgrad Târnov*, εικ. 20.

64. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 449 (Α. ΝΙΚΑ).

65. B. DEAN, The Exploration of a Crusaders' fortress (Montfort) in Palestine, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 22/9.2 (1927), 39, εικ. 54I. Η. ΚΟΛΛΙΑΣ κ.ά., *Η Ρόδος από τον 4ο αιώνα μ.Χ. μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522)*. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, Αθήνα 2004, 64 αρ. 52-55, εικ. 73. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ - ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας*, αρ. 315 (S. METAXAS). Ακόμη, EGAN, *Medieval Household*, αρ. 826-831, εικ. 205, 206. GILCHRIST, *Medieval Life*, 133 εικ. 4.11.

66. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Άνασκαφη στόν όχυρό βυζαντινό οίκισμό τής Ρεντίνας, *ΠΑΕ* 1987 (1991), 154, πίν. 103.α. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 446 (Ν. ΖΗΚΟΣ). Παρόμοια ευρήματα εντοπίζονται στα Βαλκάνια και στην Δυτική Ευρώπη, GEORGIEVA - NIKOLOVA, *Carevgrad Târnov*, εικ. 21. BRMBOLIĆ, *Vojvodini*, αρ. 215, πίν. 30. MINIC - VUKADIN, *Stalac*, εικ. 87. POPOVIĆ, *Manastir Studenica*, εικ. 157.324. COWGILL - DE NEERGAAED - GRIFFITHS, *Knives and Scabbards*, αρ. 370, εικ. 75. P. OTTAWAY - N. ROGERS, *Crafts, Industry and Everyday Life: Finds from Medieval York*, York 2002, 2741, αρ. 13741, εικ. 1347, 1354.

67. BORISOV, *Djadovo*, 99-101, εικ. 107. G. F. BASS, Personal effects, στο: *Serçe Limani. An Eleventh-Century Shipwreck. Vol. I: The Ship and Its Anchorage, Crew, and Passengers*, εκδ. G. F. BASS κ.ά., Texas 2004, 276-278 αρ. GI.2. COWGILL - DE NEERGAAED - GRIFFITHS, *Knives and Scabbards*, 60.

κόψιμο υφασμάτων θα πρέπει να διέθεταν μακριές, λεπτές και οξύληκτες λεπίδες κατάλληλες για ευθύγραμμο κόψιμο, όπως και στην περίπτωση του ψαλιδιού από το Επάνω Κάστρο⁶⁸.

Οπλισμός: Λιγοστές είναι οι πληροφορίες που προέκυψαν για την αμυντική θωράκιση των κατοίκων του Επάνω Κάστρου. Εντοπίστηκαν συνολικά τέσσερις σιδερένιες αιχμές βελών χειροβαλλίστρας και τρία βλήματα πυροβόλων όπλων, ένα μολύβδινο και δυο σιδερένια.

Τρεις αιχμές βελών χειροβαλλίστρας προέρχονται από ισόγειους χώρους της Οικίας Α και μια από οικία της Κάτω Γειτονιάς (αρ. 36-39, εικ. 10). Είναι όλες παρόμοιας τυπολογίας, επιμήκη κωνικά αντικείμενα, κενά στο εσωτερικό για την στερέωση του ξύλινου στελέχους, με μυτερή απόληξη. Το μήκος τους κυμαίνεται από 4-6,7 εκ. και η διάμετρος της υποδοχής τους είναι 1,3-1,5 εκ.

Η χειροβαλλίστρα ή τζάγ(κ)ρα, τύπος τόξου που προέρχεται από την Άπω Ανατολή και ήταν γνωστός στην λεκάνη της Μεσογείου από την ρωμαϊκή περίοδο, χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα από τους σταυροφόρους και εξελίχθηκε στο πιο ισχυρό ατομικό όπλο του στρατιώτη στον Μεσαίωνα και μέχρι την διάδοση των πυροβόλων όπλων στο τέλος της περιόδου. Καθώς ήταν όπλο με χαμηλό ρυθμό βολής αξιοποιήθηκε, ιδιαίτερα κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, στην φύλαξη των κάστρων⁶⁹. Οι αιχμές των βελών της χειροβαλλίστρας ήταν σχεδιασμένες να διατρυνθούν την μεταλλική θωράκιση του αντιπάλου και εντοπίζονται συχνά σε ανασκαφές οχυρών θέσεων του ύστερου Μεσαίωνα⁷⁰.

68. COWGILL – DE NEERGAED – GRIFFITHS, *Knives and Scabbards*, 60, εικ. 36-37.

69. L. WHITE JR, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford 1962, 151-152. J. K. COULSTON, *Roman Archery Equipment*, στο: *The Production and Distribution of Roman Military Equipment, Proceedings of the Second Roman Military Equipment Research Seminar*, εκδ. M. C. BISHOP [BAR, International Series 275], Oxford 1985, 220-366. J. FRANCE, *Western Warfare in the Age of the Crusades, 1000-1300*, London 1999, 26-27. J. BRADBURY, *The Routledge Companion to Medieval Warfare*, London – New York 2004, 249-250. J.-D. G. G. LEPAGE, *Medieval Armies and Weapons in Western Europe. An Illustrated History*, Jefferson – London 2005, 113-116. A. BABUIN, *Τα επιθετικά όπλα των βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)* (διδ. διατρ.), Ιωάννινα 2009, 207-240, ιδίως 234-235 [=https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/18101]. K. DEVRIES – R. DOUGLAS SMITH, *Medieval military technology, second edition*, Ontario 2012, 41-51.

70. GEORGIEVA – NIKOLOVA, *Carevgrad Târnov*, εικ. 101. DIACONU – BARASCHI, *Păcuiul lui Soare*, εικ. 105, πίν. XXI.23-30. F. CAILLAUD, *Scribla: le matériel métallique d'un site calabrais fortifié (Xe-XVe siècles)*, στο: *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Âge*, BYZANTINA SYMMEIKTA 29 (2019), 141-194

Το μολύβδινο βλήμα πυροβόλου όπλου προέρχεται από επιφανειακό στρώμα στο ύψος του κατωφλιού της Οικίας Α (αρ. 40, εικ. 10). Το σιδερένιο βλήμα προέρχεται από περισυλλογή στον χώρο του ακροποργίου (αρ. 41). Πρόκειται για σφαιρικά, συμπαγή αντικείμενα με διάμετρο που κυμαίνεται από 1 εκ. έως 2 εκ., τα οποία εκτοξεύονταν από ατομικά πυροβόλα όπλα⁷¹. Ένα ακόμη σιδερένιο συμπαγές σφαιρικό εύρημα διαμέτρου 3,5 εκ. εντοπίστηκε στην Κάτω Γειτονιά σε στρώμα κατάρρευσης της οικίας με φούρνο (αρ. 42). Δεν αποκλείεται η ταύτισή του με βλήμα και η χρήση του από πρώιμα μικρά κανόνια⁷².

Τα πυροβόλα όπλα εμφανίστηκαν στην δυτική Ευρώπη στο δεύτερο τέταρτο του 14ου αιώνα και ως τα μέσα του αιώνα εντοπίζονται στις παράλιες πόλεις της Αδριατικής και στην Ουγγαρία. Στο τέλος του 14ου ή στις αρχές του 15ου αιώνα απαντούν στις βενετικές κτήσεις της Πελοποννήσου⁷³. Μικρά μολύβδινα βλήματα γνωρίζουμε πως ήταν σε χρήση

Colloque international, II, εκδ. X. BARRAL I ALTET, Paris 1986, 311-312, εικ. 3. Μ. ΡΟΠΟΒΙĆ, *The Fortress of Ras – Tvrdava Ras*, Beograd 1999, εικ. 217.8-10, 218. Α. GREY, *The Metalwork, στο: Belmont Castle. The Excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem*, εκδ. R. P. HARPER – D. PRINGLE [British Academy Monographs in Archaeology 10], Oxford 2000, αρ. 49. GERSTEL κ.ά., *Panaktion*, 222, εικ. 82. ΚΟΛΛΙΑΣ κ.ά., *Ρόδος*, εικ. 90γ. ΜΙΝΙĆ – VUKADIN, *Stalac*, εικ. 73.1-6. G. D. R. SANDERS – J. MOTYKA SANDERS – R. JANKO, *The Roman, Medieval and Modern Small Finds, Tiles and Coins, στο: Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia, Supplementary Volume no. 44*, εκδ. W. D. TAYLOUR – R. JANKO, London 2008, αρ. 8009-8010. Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Έρευνες στον Ακροκόρινθο, *Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων* 32 (2012), 15-16. Α. CH. ANTONARAS, *Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki: Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence* [Byzanz zwischen Orient und Okcident 2], Mainz 2016, εικ. 28. Ε. ΒΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Weaponry from the Principality of Achaea (1205-1428), Τόμος προς τιμήν της καθηγήτριας Σ. Καλοπίση-Βέρτη*, υπό έκδοση.

71. Για την εξέλιξη των πρώιμων τουφεκιών βλ. ενδεικτικά, Ε. ΟΑΚΕΣΧΟΤΤ, *European Weapons and Armour, From the Renaissance to the Industrial Revolution*, London 1980 (Woodbridge 2000), 31-43. LEPAGE, *Medieval Armies*, 255-257.

72. K. DEVRIES, *The technology of gunpowder weaponry in Western Europe during the Hundred Years' War*, στο: *XXII. Kongreß der Internationalen Kommission für Militärgeschichte Acta 22: Von Crécy bis Mohács Kriegswesen im späten Mittelalter (1346-1526)*, Vienna 1997, 291-292.

73. D. PETROVIĆ, *Fire-arms in the Balkans on the Eve of and after the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, στο: *War, Technology and Society in the*

στην δυτική Ευρώπη και τα Βαλκάνια από το τέλος του 14ου αιώνα⁷⁴. Χυτές σιδερένιες μπάλες κανονιών εμφανίζονται από τα μέσα του 15ου αιώνα⁷⁵ και πιθανόν κατά την ίδια περίοδο απαντούν και σιδερένια βλήματα μικρής διαμέτρου⁷⁶. Στην τελευταία πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, το 1453, ο ιστοριογράφος Δούκας κάνει λόγο για βολίδας μολιβδίνας⁷⁷ και ο Κριτόβουλος ο Ίμβριος για τοῖς ἀπὸ τῶν μηχανῶν καὶ τουφέκων ἀφιεμένοις σιδηροῖς καὶ μολυβδίνοις βόλοις⁷⁸, υποδηλώνοντας πιθανόν ότι σιδερένια βλήματα εκτόξευαν τα κανόνια και μολύβδινα τα τουφέκια⁷⁹.

Κατά συνέπεια επιβεβαιώνεται η χρήση χειροβαλλίστρων και πυροβόλων όπλων στο Επάνω Κάστρο πιθανόν σε χρονική ακολουθία, καθώς οι πρώτες από τα μέσα του 15ου αιώνα προοδευτικά δίνουν την θέση τους στα δεύτερα⁸⁰.

Ιπποσκευή: Αξιοσημείωτη είναι η πολύ περιορισμένη παρουσία πετάλων αλόγων και η έλλειψη λοιπών μεταλλικών στοιχείων ιπποσκευής από τα έως σήμερα ανασκαφικά ευρήματα από το Επάνω Κάστρο. Δυο μικρά ελάσματα σιδήρου, που ανασκάφηκαν στον πλακόστρωτο αύλειο χώρο μεταξύ δυο οικιών της Κάτω Γειτονιάς, μπορούν με επιφύλαξη να ταυτιστούν με τμήματα πετάλων ημικυκλικού σχήματος,

Middle East, εκδ. V. PARRY – M. YAPP, London 1975, 165, 169-171. M. C. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, 334-341.

74. DEVRIES, The technology of gunpowder weaponry, 289.

75. J.-F. FINÓ, L'artillerie en France à la fin du Moyen Âge, *Gladius* 12 (1974), 24-26. J. R. PARTINGTON, *A History of Greek Fire and Gunpowder*, Cambridge 1960 (Baltimore - London 1999), 117-118. LEPAGE, *Medieval Armies*, 253.

76. T. LAZAR, *Poznosrednjeveško Topništvo na Slovenskem. Raziskave Dveh Zgodnjih Topov iz Pokrajinskega Muzeja Ptuj – Ormož / Late-Medieval Artillery in Slovenia. A Study of two Early Artillery Pieces from the Regional Museum Ptuz - Ormož*, Ljubljana 2015, 49-55, ιδίως 53.

77. Ο Δούκας ονομάζει επίσης το τουφέκι μολυβδοβόλον, Ducas, *Istoria Turco-Byzantina (1341-1462)*, εκδ. V. GRECU, Bucuresti 1958, 331, 263-265. Ακόμη, Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Τα όνόματα του πυροβόλου, του τυφεκίου και της πυρίτιδος παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, *NE* 5 (1908), 404, 411, 413.

78. *Critobuli Imbriotae, Historiae*, εκδ. D. R. REINSCH [CFHB 22], Berlin – New York 1983, 64, 66-68.

79. *Critobuli Imbriotae, Historiae*, 46. Ακόμη, BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 336.

80. Για την κοινή τους χρήση στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, BARTUSIS, *Late Byzantine Army*, 338-339.

που χρησιμοποιούνταν στα άλογα. Το ένα από αυτά (αρ. 43, εικ. 11) έχει περίπου τριγωνικό επίπεδο σχήμα με παχύτερη την μια του απόληξη για την δημιουργία τακουνιού στο πίσω μέρος της οπλής⁸¹. Η παχύτερη απόληξη των πετάλων διευκόλυνε το βάδισμα του ζώου σε μαλακά ή κακοτράχαλα εδάφη, στοιχείο που σταδιακά περιορίζεται μετά τα μέσα του 15ου αιώνα⁸². Το δεύτερο εύρημα είναι καμπύλο και βαρύ έλασμα τετράπλευρης διατομής και αρκετά μεγάλου πάχους με σφηνοειδή απόληξη (αρ. 44, εικ. 11). Πιθανόν πρόκειται για απόληξη στελέχους πετάλου σχετικά μικρόσωμου αλόγου⁸³.

Ο μικρός αριθμός στοιχείων ιπποσκευής από το Επάνω Κάστρο πιθανόν είναι συγκυριακός, δεδομένου ότι η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε σε επίκαιρα σημεία της καστροπολιτείας χωρίς να εξαντλήσει το σύνολο της κατοικημένης έκτασης. Επιπλέον η χρήση όνων και ημιόνων, κυρίως ως μεταγωγικών ζώων, ήταν διαδεδομένη στην ανατολική Μεσόγειο και η παρουσία τους στο Επάνω Κάστρο θα πρέπει να υποτεθεί με αρκετή ασφάλεια. Τα ζώα αυτά δεν ήταν απαραίτητα πεταλωμένα⁸⁴.

Λοιπά ευρήματα: Πέντε χάλκινα αντικείμενα διαμορφώνουν διάχωρα υποδοχής ένθετου στελέχους (αρ. 45-49). Το μήκος τους κυμαίνεται στα 3-4,3 εκ. και διατηρούν μόνο σε δυο περιπτώσεις τον τρόπο στερέωσής τους. Στην μια περίπτωση, η υποδοχή αρ. 46 (εικ. 12) είναι τετράπλευρη και

81. GEORGIEVA – NIKOLOVA, *Carevgrad Târnov*, εικ. 122. J. ROSEN, Crusader-period Horseshoes from Ħorbat Bet Zeneta, *Atiqot* 39 (2000), εικ. 30.10-11. GERSTEL κ.ά., Panakton, αρ. 25, εικ. 14. J. CLARK, *The Medieval Horse and its Equipment c. 1150-1450* [Medieval Finds from Excavations in London 5], London 1995 (Woodbridge 2004), αρ. 164, αρ. 197. MINIC – VUKADIN, *Stalac*, αρ. 216.3, εικ. 81.3. D. RABOVYANOV, *Archaeological Studies in the Southern Section of Trapezitsa, vol. 1. The Medieval Town*, Veliko Tarnovo 2015, πίν. 58 αρ. 1478 (βουλγαρικά).

82. CLARK, *Medieval Horse*, 81-82, 87, 89.

83. C. N. JOHNS, Excavations at Pilgrims' Castle, 'Atlit, (1932-3); Stables at the South-West of the Suburb, *The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 5 (1936), εικ. 8, 15.13, πίν. XXVI.1. POPOVIĆ, *The Fortress of Ras*, 355 αρ. 486, εικ. 223.3,5. ROSEN, Ħorbat Bet Zeneta, εικ. 30.12. CLARK, *Medieval Horse*, αρ. 215, αρ. 231. MINIC – VUKADIN, *Stalac*, αρ. 216.4, εικ. 81.4.

84. CLARK, *Medieval Horse*, 77-78. H. KROLL, *Tiere im Byzantinischen Reich. Archäozoologische Forschungen im Überblick* [Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Band 87], Mainz 2010, 171-172.

προσαρμοζόταν σε σταθερό σημείο με τέσσερα καρφιά που διέρχονταν από περιμετρικές οπές. Η δεύτερη περίπτωση (αρ. 47) εισέδνε εγκάρσια στον φορέα υποδοχής. Μεταλλικές ή λίθινες υποδοχές εξαρτημένες από τοιχοποιίες οχυρώσεων, κυβερνείων, εκκλησιών και άλλων δημόσιων κτηρίων ή ακόμη και αρχοντικών οικιών, εξυπηρετούσαν την ανάρτηση σημαιών, λαβάρων ή άλλων συμβόλων και η χρήση τους ενισχύθηκε κατά τον ύστερο Μεσαίωνα στο πλαίσιο διάδοσης της εραλδικής.

Περίπου εικοσιοκτώ σιδερένια καρφιά προέρχονται από τον κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο που ανασκάφηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του ναΐσκου (εικ. 13). Τα καρφιά, με μέσο όρο μήκους 4,8-5 εκ., είχαν στελέχη τετράγωνης διατομής και πεπλατυσμένες, περίπου κυκλικές, κεφαλές. Καθώς διατηρούσαν όλα ίχνη ξύλου κολλημένα στην επιφάνειά τους και εντοπίστηκαν περιμετρικά της νεκρής, δηλώνουν την χρήση ξύλινου φέρετρου. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκε σιδερένιο εξάρτημα κλείστρου (αρ. 4, εικ. 3). Η ταφή χρονολογείται στα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αιώνα⁸⁵.

Η συνήθεια της ταφής σε ξύλινα φέρετρα ήταν διαδεδομένη κατά τον ύστερο Μεσαίωνα στα λατινικά κρατίδια του ελληνικού χώρου και στην βυζαντινή επικράτεια και μαρτυρείται κυρίως από τα σιδερένια καρφιά με υπολείμματα ξύλου που εντοπίζονται κατά τις ανασκαφές τάφων⁸⁶. Ωστόσο, η χρήση φέρετρου μαρτυρά οικονομική άνεση και δεν ήταν καθολική στον ελλαδικό χώρο έως τους νεότερους χρόνους⁸⁷. Ένα

85. Βλ. παραπάνω σελ. 146-147.

86. ΑΔ 44 (1989), 383-385 (Σ. ΔΑΔΑΚΗ). WILLIAMS II - BARNES - SNYDER, *Frankish Corinth*: 1996, 21. Ι. ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ, Νεότερα στοιχεία από τις ανασκαφές του 1998 σχετικά με τα υστεροβυζαντινά κοιμητήρια της Θεσσαλονίκης, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 12 (1998), 192. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 738 (Ν. ΖΗΚΟΣ). CH. BAKIRTZIS, *The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessaloniki*, *DOP* 57 (2003), 63. Θ. ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ - Ε. Κ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ρόδος: Πληροφορίες για την ιστορία του τόπου μέσα από το γεγονός του θανάτου. Ταφική τοπογραφία του Νησιού από τον 4ο αιώνα μ.Χ. έως τις αρχές του 16ου αιώνα, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 39 (2006), 195. Χ. ΜΠΟΥΡΜΠΟΥ, Οι παιδικές ταφές στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής (Αλικιανός): Ταφικές πρακτικές και ανθρωπολογικά δεδομένα, στο: *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης* 2, εκδ. Μ. ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ - Π. ΒΑΡΘΑΛΙΤΟΥ - Ί. ΤΖΑΧΙΛΗ, Ρέθυμνο 2012, 588-589. Ε. ΚΑΝΑΚΗ - Χ. ΜΠΙΛΑΜΕΖΗ, Ανασκαφική έρευνα στον Άγιο Πέτρο των Δομηνικανών 2007-2008, στο: *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης* 2, 349. ΜΠΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Μαρτυρία μεταλλικών αντικειμένων*, 325-326.

87. C. K. WILLIAMS II - O. H. ZERVOS, *Excavations at Corinth*, 1989: The Temenos

φέρετρο μπορούσε να αποτελείται από ένα είδος ξύλου ή από συνδυασμό διαφόρων ειδών και χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή του τουλάχιστον δεκαέξι και κατά μέσο όρο είκοσι με τριάντα καρφιά. Από τον τρόπο που διατρυπούσε το καρφί τα «νερά» του ξύλου, μπορεί να διαπιστωθεί από ποιο σημείο του φέρετρου προερχόταν, υποδηλώνοντας έτσι και τον τρόπο κατασκευής του⁸⁸. Τα καρφιά από τον τάφο του ναίσκου φέρουν, σχεδόν στο σύνολό τους, ίχνη ξύλου κάθετα κολλημένα στα μεταλλικά στελέχη τους. Κατά συνέπεια διατρυπούσαν εγκάρσια τις ξύλινες σανίδες και θα πρέπει να στερέωναν τις γωνίες και τις μακρές πλευρές του τετράπλευρου φέρετρου.

Καρφιά και ελάσματα αποτελούν τα πιο συνηθισμένα μεταλλικά ευρήματα των ανασκαφών στο Επάνω Κάστρο. Ειδικότερα, καταγράφηκαν περισσότερα από 240 καρφιά, όλα σιδερένια. Όλα τα καρφιά διέθεταν στελέχη τετράπλευρης διατομής και πεπλατυσμένες κεφαλές, σε όσες περιπτώσεις διατηρήθηκαν ακέραιες. Το μήκος των ακέραιων δειγμάτων κυμαίνεται από 2,8 έως 9,8 εκ., με μέσο όρο περί τα 6,3 εκ. Λόγω κυρίως των διαστάσεων και της μορφολογίας τους, τα καρφιά φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν κατά κανόνα σε ξύλινες κατασκευές και για την στερέωση των ξύλινων στοιχείων της οικοδομής⁸⁹.

Με ευρύτερες ανάγκες της καθημερινότητας στο πλαίσιο ενός οργανωμένου οικισμού συνδέονται μια σειρά συνδέσμων / εξαρτημάτων, των οποίων η χρήση δεν είναι πάντα εύκολο να προσδιοριστεί (αρ. 50-53). Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα μολύβδινο έλασμα αναδιπλωμένο κατά μήκος (αρ. 54), που εντοπίστηκε στην είσοδο της Οικίας Α και ταυτίζεται

of Temple E, *Hesperia* 59.2 (1990), 350. C. K. WILLIAMS II – O. H. ZERVOS, Corinth, 1990: Southeast Corner of Temenos E, *Hesperia* 60 (1991), 38-40. N. CONSTAS, Death and Dying in Byzantium, στο: *Byzantine Christianity. A People's History of Christianity*, vol. 3, εκδ. D. KRUEGER, Minneapolis 2006, 131.

88. P. HUSI – E. LORANS – CH. THEUREAU, Les pratiques funéraires à Saint-Mexme de Chinon du Ve au XVIIIe siècle, *Revue Archéologique du Centre de la France* 29.2 (1990), 141-143. F. HENRION – J.-Y. HUNOT, Archéologie et technologie du cercueil et du coffrage de bois, στο: *Archéologie du cimetière chrétien, Actes du 2e colloque A.R.C.H.E.A.*, εκδ. H. GALINIÉ – É. ZADORA-RIO, Tours 1996, 197-204, ιδίως 201-202. D. BILLOIN, Réflexions autour du funéraire médiéval. L'exemple du cimetière conventuel des Dominicaines de Sélestat (XIIIe-XVIIIe siècle), στο: *Archéologie des pratiques funéraires. Approches critiques. Actes de la table ronde des 7 et 9 juin 2001*, εκδ. L. BARAY, Glux-en-Glenne 2004, 145, εις. 5.

89. PRINGLE, *The Red Tower*, 169-170.

με βαρίδι που τοποθετούταν στα δίκτυα ψαρέματος⁹⁰. Απροσδιόριστη παραμένει η χρήση σαράντα τεσσάρων ελασμάτων, από τα οποία τα τριάντα τρία ήταν από χαλκό και έντεκα από σίδηρο. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 1-10,5 εκ. με μέσο μήκος περί τα 3,2 εκ.

Σημειώνεται, τέλος, πως σε επιφανειακά στρώματα στο συγκρότημα των δεξαμενών (κυρίως μέσα και γύρω από την δυτική στέρνα) καθώς και σε επιφανειακά στρώματα της Κάτω Γειτονιάς, εντοπίστηκε σημαντική ποσότητα απορριμμάτων σιδηρουργείου (σκωρίες). Οι συγκεντρώσεις αυτές αφορούν συνολικά δεκαπέντε ασφαλώς ταυτισμένα τεμάχια, μέσης διάστασης 4-5 εκ. Οκτώ από αυτά εντοπίστηκαν στον χώρο της δυτικής στέρνας και προς νότο και επτά στην Κάτω Γειτονιά. Τα ευρήματα υποδηλώνουν την λειτουργία πρόχειρης και ενδεχομένως περιοδικής εγκατάστασης σιδηρουργείου-καμινιού για επιδιορθώσεις και πρόχειρες κατασκευές⁹¹. Καθώς πρόκειται κυρίως για επιφανειακά ευρήματα, πιθανόν το καμίνι να λειτούργησε σε νεότερη εποχή, όταν το κάστρο είχε πλέον εγκαταλειφθεί από τους τελευταίους κατοίκους του, δίπλα στις δημόσιες δεξαμενές που εξασφάλιζαν ακόμη το νερό που ήταν απαραίτητο για την λειτουργία του.

Συμπεράσματα

Με βάση τα μεταλλικά ευρήματα από το Επάνω Κάστρο και τα αρχαιολογικά δεδομένα εύρεσής τους, μερικές προόδους παρατηρήσεις μπορούν να διατυπωθούν, με την επιφύλαξη της μελλοντικής συνολικής παρουσίας και αξιολόγησης του ανασκαφικού έργου στον οικισμό.

Τα μεταλλικά ευρήματα των ανασκαφών στο Επάνω Κάστρο τεκμηριώνουν καταρχήν την κάλυψη βασικών αναγκών διαβίωσης (ασφάλεια, φωτισμό, διατροφή, ένδυση). Υποδηλώνουν ανάγκες

90. Μολύβδινα βαρίδια αλιείας είχαν κοινή τυπολογία κατά την αρχαιότητα και την βυζαντινή περίοδο, G. V. PIERCY – G. F. BASS, *Fishing Gear*, στο: *Serge Limani*, 399-421. Γ. ΜΠΡΟΚΑΛΛΗΣ, Δ. Γυάλινα και μετάλλινα τέχνεργα, στο: *Κύθηρα. Το μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, 3: Τα ευρήματα*, επιστ. επιμ. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Αθήνα 2013, 365-368.

91. Β. ΠΙΤΑΡΑΚΗΣ, *Témoignage des objets métalliques dans le village médiéval (Xe-XIVe siècle)*, στο: *Les villages dans l'empire byzantin, I Ve-XVe siècle*, έκδ. J. LEFORT – C. MORRISON – J.-P. SODINI [Réalités byzantines 11], Paris 2005, 260-262. Β. ΠΟΛΥΖΩΗ έκδ., *Άνθρωποι και εργαλεία, Όψεις της εργασίας στην προβιομηχανική κοινωνία*, Αθήνα 2008, 147.

συστηματικής εγκατάστασης στο πλαίσιο ενός οργανωμένου οικισμού. Δεν εντοπίστηκαν αντικείμενα από πολυτελή υλικά ή στοιχεία εξοπλισμού που θα υποδείκνυαν κάποια ειδικευμένη λειτουργία ή ιδιαίτερη άνεση. Κυριαρχεί ο απλός και γερός μεταλλικός εξοπλισμός που καλύπτει το αίσθημα της ασφάλειας και βοηθά στην αντιμετώπιση των αναγκών που ικανοποιούνται στον χώρο της οικίας (κυρίως για τροφή, οικοτεχνική δραστηριότητα και ανάπαυλα).

Στα νοικοκυριά του Επάνω Κάστρου οι κύριοι αποθηκευτικοί χώροι ήταν τοιχαρμάρια, που εντοπίστηκαν σχεδόν σε κάθε εσωτερικό χώρο που ανασκάφηκε, καθώς και σεντούκια. Τιμαλφή φυλάσσονταν σε ξύλινα κιβωτίδια που ασφάλιζαν με μικρά κλείστρα και κλειδιά. Στο εσωτερικό των κτισμάτων δεν εντοπίστηκαν κτιστές περιμετρικές κατασκευές, που θα λειτουργούσαν ως χώροι εργασίας και ξεκούρασης. Ενδεχομένως οι ανάγκες αυτές καλύπτονταν από ξύλινους πάγκους και σκαμνιά.

Πριν την ανακάλυψη του γκαζιού και του ηλεκτρισμού κατά τον 19ο αιώνα, το λάδι και το κερί ήταν τα κύρια φωτιστικά μέσα. Στο Επάνω Κάστρο καντήλες και πιθανόν λυχνάρια εξυπηρετούσαν τις ανάγκες μιας ελαιοπαραγωγικής περιοχής⁹². Οι μαγειρικές εστίες θα κάλυπταν παράλληλα ανάγκες για φωτισμό και θέρμότητα.

Οι διατροφικές συνήθειες καθορίζονταν από την τοπική παραγωγή σε κάθε περίοδο του έτους, καθώς η μεταφορά και συντήρηση ευπαθών ειδών διατροφής ήταν δύσκολη. Το οθωμανικό κτηματολόγιο του 1670 καταγράφει την παραγωγή δημητριακών, οσπρίων, ελιών και λαδιού, κηπευτικών, σύκων, κρασιού, μελιού και ακόμη την εκτροφή αιγοπροβάτων και χοίρων καθώς και την ενασχόληση με την αλιεία στο φορολογικό διαμέρισμα του Επάνω Κάστρου⁹³. Οι λιγοστές ενδείξεις για μεταλλικά σκεύη παρασκευής και μεταφοράς φαγητού θα πρέπει να συνεκτιμηθούν με την ύπαρξη δυο τουλάχιστον μαγειρικών εστιών (Κάτω Γειτονιά, Οικία Β) και τον εντοπισμό εκτεταμένων αποθηκευτικών χώρων στο ισόγειο της Οικίας Α. Η μελέτη της κεραμικής θα προσφέρει την δυνατότητα να αξιολογηθούν με μεγαλύτερη ακρίβεια τα δεδομένα της κατοίκησης στο κάστρο, συμβάλλοντας στην ολοκληρωμένη τεκμηρίωση των ανασκαφικών στρωμάτων και παρέχοντας λεπτομερέστερα στοιχεία

92. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Όπου ἦν κῆπος*, 34-35, 42.

93. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Όπου ἦν κῆπος*, 26-42.

για τις δραστηριότητες της καθημερινότητας και τις πιθανές εμπορικές εισαγωγές ανά αιώνα. Τέλος, σκευή από οργανικά υλικά, κυρίως ξύλο και δέρμα, θα είχαν πιθανόν διαδεδομένη χρήση, που όμως δεν άφησε υλικά κατάλοιπα⁹⁴.

Ενδειξεις υφαντικής δραστηριότητας (κυρίως τα δυο άγκιστρα αδραχτιού) αξιολογούνται στο πλαίσιο κάλυψης οικιακών αναγκών. Πρόκειται για δραστηριότητα στην οποία η γυναίκα σε κάθε ηλικιακή και κοινωνική βαθμίδα ειδικευόταν από πολύ μικρή ηλικία και έπαιζε κυρίαρχο ρόλο.

Λιγοστές είναι οι ενδείξεις για την χρήση ιπποσκευής και τα στοιχεία πολεμικού εξοπλισμού. Οι αιχμές βελών χειροβαλλίστρας και τα μεταλλικά βλήματα πυροβόλων όπλων σηματοδοτούν την μετάβαση από τα μεσαιωνικά οπλικά συστήματα σε αυτά της νεότερης εποχής, όπου κυριαρχεί η χρήση της πυρίτιδας. Η μετάβαση αυτή, που συντελέστηκε στα Βαλκάνια από τον 15ο αιώνα, εντάσσεται στο χρονικό εύρος κατοίκησης στο Επάνω Κάστρο.

Ο σχετικά αποσπασματικός χαρακτήρας των μεταλλικών ευρημάτων οφείλεται πιθανόν στην πολύ μεγάλη αξία του μετάλλου κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, με αποτέλεσμα τα διάφορα εργαλεία και εξαρτήματα να χρησιμοποιούνται συνεχώς μέχρι την οριστική φθορά και απόρριψή τους⁹⁵ ή να μεταφέρονται από τους κατοίκους σε περίπτωση μετοικεσίας. Επιπλέον, ο σίδηρος σε συνδυασμό μάλιστα με το ξύλο είναι υλικά που δεν διατηρούνται για μεγάλο χρονικό διάστημα παρά υπό ορισμένες συνθήκες⁹⁶. Πιθανόν για τους λόγους αυτούς απουσιάζουν σχεδόν από τα

94. Ενδεικτικά, J. VROOM, Early Modern Archaeology in Central Greece: The Contrast of Artefact-Rich and Sherdless Sites, *Journal of Mediterranean Archaeology* 11.2 (1998), 151-154, 159.

95. PITARAKIS, Témoignage des objets métalliques, 259. A. CUTLER, The Industries of Art, στο: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, γεν. επιμ. Α. Ε. LAIOU [Dumbarton Oaks Studies 39], Washington D.C. 2002, τ. Β', 569-575. PARANI, Medieval Byzantine Furniture, 197-198. Ακόμη, για την πρόοδο της μελέτης των αγροτικών εργαλείων και γενικά του υλικού πολιτισμού στην Ελλάδα, Γ. ΜΠΡΟΚΑΛΑΚΗΣ, Πρωτοβυζαντινά γεωργικά εργαλεία: Η μαρτυρία των τέχνεργων από την Ελεύθερνα, *Ευλιμένη* 12-13 (2012-2013), 46-51.

96. Για τους παράγοντες διατήρησης των σιδερένιων εργαλείων σε μια ανασκαφή, P. REIGNIEZ, *L'outil agricole en France au Moyen Age*, Paris 2002, 19-22.

ανασκαφικά ευρήματα σιδερένια αντικείμενα σχετικά μεγάλου μεγέθους, μεταξύ αυτών και αγροτικά εργαλεία, που θα ήταν αναμενόμενα σε μια αγροτική περιοχή.

Η απουσία αγροτικών εργαλείων θα μπορούσε περαιτέρω να ερμηνευτεί με κοινωνικά κριτήρια. Δεν αποκλείεται η υπόθεση οι κάτοικοι του κάστρου να ανήκαν στην τάξη των γαιοκτημόνων, που πιθανόν απολάμβαναν προσόδους από την καλλιέργεια των γειτονικών πεδινών γαιών από εξαρτημένους αγρότες που διέθεταν και τα ανάλογα εργαλεία⁹⁷. Η υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι τα μεγάλα δώροφα κτίσματα ανατολικά της Φανερωμένης αλλά και οι μικρότερων διαστάσεων δώροφες κατοικίες της Κάτω Γειτονιάς, υποδηλώνουν πιθανόν την σχετική οικονομική ευρωστία των κατοίκων της καστροπολιτείας, τουλάχιστον σε μια ορισμένη χρονική περίοδο. Οι θέσεις αυτές βρίσκονται στο κέντρο του οχυρωμένου οικισμού και πιθανότητα αξιοποιήθηκαν για κατοίκηση από τους πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας. Εξάλλου, η πλειονότητα των νομισμάτων που ανασκάφηκαν από αυτά τα οικιστικά σύνολα ήταν torneselli, τα οποία έκοψε η Βενετία στα 1353 για χρήση ειδικά στην Ανατολή και η κυκλοφορία τους στην ανατολική Μεσόγειο σταμάτησε ως το τέλος του 15ου αιώνα⁹⁸.

Επιπλέον, οι γραπτές πηγές της εποχής δηλώνουν ότι τουλάχιστον κατά το πρώτο τρίτο του 15ου αιώνα, τμήμα της ευρύτερης περιοχής του Επάνω Κάστρου διαβιβαζόταν ως προσωπικό φέουδο από τους βενετικής καταγωγής κυρίαρχους του νησιού στους κληρονόμους τους⁹⁹. Την ίδια περίπου περίοδο την τύχη της Άνδρου καθόριζε ο Pietro Zen

97. G. SAINT GUILLAIN, 'Ιππότες, φεουδάρχες, αστοί και άλλοι υποτελείς'. Οι μορφές κοινωνικής υπεροχής στις δεσποτείες των Κυκλάδων (13ος-15ος αιώνας), στο: *Το Δουκάτο του Αιγαίου, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης*, εκδ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ – Μ.-Γ. ΛΙΑΥ-ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ, Αθήνα 2009, 123-135. Ακόμη, ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *The Contents of the Byzantine House*, 211. Για το γαιοκτητικό καθεστώς στην Άνδρο την περίοδο της Βενετοκρατίας, Δ. Ϊ. ΠΟΛΕΜΗΣ, *Οί άφεντότοποι της Άνδρου: συμβολή εις την έρευναν τών καταλοίπων τών φεουδαλικών θεσμών εις τās νήσους κατά τόν δέκατον έκτον αιώνα*, Άνδρος 1995. Η. ΚΟΛΩΒΟΣ, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο οθωμανικό πλαίσιο* [Άνδριακά Χρονικά 39], Άνδρος 2006, 95-96, 112-113.

98. A. M. STAHL, *The Venetian tornesello. Medieval Colonial Coinage* [American Numismatic Society. Numismatic Notes and Monographs 163], New York 1985, ιδίως 67-70.

99. POLEMIS, *History of Andros*, 79. Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Άπό τήν ιστορία τής Άνδρου στόν 14ο καί 15ο αιώνα: Pietro Zen Domino Andre, στο: *Εΰάνδρος*, 238-239.

(Geno) (1385-1423), άνθρωπος ικανός, που εξυπηρετούσε πολιτικά συμφέροντα της Βενετίας στην Ανατολή και έχαιρε εκτίμησης¹⁰⁰. Στα χρόνια του το νησί φαίνεται ότι γνώρισε οικονομική ευρωστία. Οι γραπτές πηγές της εποχής αναφέρουν ότι η Άνδρος εξήγε συστηματικά άλογα, μουλάρια, μέλι και τυρί στην Κρήτη. Σημαντικός παράγοντας οικονομικής ευμάρειας αποτελούσε η ενασχόληση με την σιροτροφία, η οποία είχε μακρά παράδοση στην Άνδρο. Η παραγωγή πρώτων υλών και υψηλής ποιότητας μεταξωτών υφασμάτων διαπιστώνεται από τον ύστερο 11ο αιώνα και εξής. Από το πρώτο μισό του 13ου αιώνα και για δυο αιώνες το νησί πιθανότατα εξήγε μεταξωτά υφάσματα στην Βενετία μέσω του Νεγροπόντε (Χαλκίδα)¹⁰¹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μεγάλη συγκέντρωση οστράκων πορφύρας, που χρησιμοποιούνταν για την βαφή μεταξωτών υφασμάτων, τα οποία ενσωματώθηκαν σε δεύτερη χρήση στο υδραυλικό κονίαμα υδατοσυλλέκτη στο Επάνω Κάστρο¹⁰². Ο υδατοσυλλέκτης εντάσσεται στο πρόγραμμα έργων υποδομής που υλοποίησαν οι Βενετοί κατά τον 13ο αιώνα. Τα όστρεα για την βαφή μεταξωτών που ενσωματώθηκαν στο κονιάμά του υποθέτουμε ότι προέρχονται από την γύρω περιοχή και χρονολογούνται σε σχετικά κοντινή χρονικά περίοδο. Γραπτές πηγές, κυρίως οθωμανικά αρχεία του 16ου-18ου αιώνα, σημειώνουν την συνέχεια στην παραγωγή του μεταξιού στο νησί και καταγράφουν μουριές¹⁰³.

Κατά συνέπεια οι βασικές υποδομές και η κύρια περίοδος κατοίκησης στο κάστρο ολοκληρώνονται μετά τα μέσα περίπου του

100. Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Άπο την ιστορία της Άνδρου, 231-239, ιδίως 236-238. POLEMIS, *History of Andros*, 70-71.

101. D. JACOBY, Silk in Medieval Andros, στο: *Captain and Scholar. Papers in memory of Demetrios I. Polemis*, εκδ. Ε. CHRYSOS – Ε. Α. ZACHARIADOU, Andros 2009, 137-150.

102. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ – ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Ανασκαφές 2008, 90-91. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, Ανασκαφές 2009-2010, 39-40. Γ. ΠΑΛΛΗΣ, Μια υδραυλική κατασκευή της πρώιμης βενετικής περιόδου στο Επάνω Κάστρο της Άνδρου και αντίστοιχες εγκαταστάσεις σε μεσαιωνικούς οικισμούς, στο: *Όγδοο Επιστημονικό Συμπόσιο 'Ανασκαφή και Έρευνα, VIII: από το ερευνητικό έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας Τέχνης του Πανεπιστημίου Αθηνών', Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 2011, 86-87.

103. Δ. Ί. ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ανέκδοτα άνδριακά έγγραφα του δέκατου έκτου αιώνα* [Άνδριακά Χρονικά 30], Άνδρος 2000, αρ. 65. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου*, 77, 89-90. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Όπου ήν κήπος*, 35-36. Ακόμη, Β. J. SLOT, Τα λιμάνια και η ναυτιλία της Άνδρου, 15ος-18ος αιώνας, *Άγκυρα* 3 (2010), 104, 115-116.

16ου αιώνα. Μάλιστα η διαπίστωση ότι στο Επάνω και Κάτω Κάστρο «... είχαν όπωσδήποτε εγκατασταθεί τουλάχιστον οί οικογένειες των φεουδαρχών, των «άφεντότοπων», καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὰ ὀργανωνόταν ἡ ἀγροτική κατοίκηση στὰ φέουδα, σὲ δύο διακριτὰ διοικητικὰ διαμερίσματα»¹⁰⁴, επιβεβαιώνεται ἔμμεσα ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἀγροτικῶν ἐργαλείων καὶ ἀπὸ τὴν ἀπουσία, σχεδόν, οθωμανικῶν νομισμάτων ἀπὸ τις θέσεις ἀνασκαφῆς.

Ὅλα τα παραπάνω συνθέτουν τὴν εἰκόνα συνεχιζόμενης ἐγκατάστασης στο Επάνω Κάστρο σὲ ὅλη τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας καὶ τῆς σχετικῆς ευμάρειας ποὺ ἀπολάμβαναν οἱ κάτοικοί του (καθολικοὶ καὶ ὀρθόδοξοι) ποὺ φαίνεται πὼς συνδέονταν με τὸ βενετικό καθεστῶς. Τα μεταλλικά ευρήματα ἐνταγμένα στὴν πλειονότητά τους στο χρονικό εὔρος τῆς κύριας κατοίκησης στο κάστρο (13ος-16ος αἰώνας), δὲν ξεπερνοῦν τὰ ὅρια κάλυψης ἀπλῶν καθημερινῶν πρακτικῶν σὲ νοικοκυριά ποὺ διέθεταν ὀρισμένη οικονομικὴ εὐχέρεια.

Μετά τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰώνα τὰ δεδομένα τῆς κατοίκησης στο Επάνω Κάστρο περιορίζονται. Ἡ πρόσφατη ἔκδοση τοῦ οθωμανικοῦ κτηματολόγιου τοῦ 1670 καταγράφει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ γειτονικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Κοχύλου με τὴν ἐνορία τοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ 16 χανέδες/νοικοκυριά, δηλαδή περίπου 80-100 κατοίκους, ἐνῶ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει ἐνορία με φοροδοτικὴ ικανότητα στο Επάνω Κάστρο¹⁰⁵. «Εἶναι ἴσως λογικὸ νὰ υποθέσει κανεῖς ὅτι με τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκισμοῦ στο Επάνω Κάστρο, ὅταν οἱ συνθήκες ἀλλάξαν κατὰ τους νεότερους χρόνους, (...) οἱ κάτοικοι ἐκτίσαν τὰ σπίτια τους στο σημερινό χωριό τοῦ Κοχύλου, τὸ πλησιέστερο στο Κάστρο, σὲ υψόμετρο 450 μ.»¹⁰⁶. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι, οἱ τελευταῖοι κάτοικοι τοῦ κάστρου ἀσφαλῶς θὰ φρόντισαν κατὰ τὴν μετοικεσίᾳ τους γιὰ τὴν μεταφορὰ τοῦ μεταλλικοῦ ἐξοπλισμοῦ τῆς οἰκοσκευῆς τους.

104. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Η νησιωτική κοινωνία τῆς Ἀνδρου*, 96.

105. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Η νησιωτική κοινωνία τῆς Ἀνδρου*, 101-102. ΚΟΛΟΒΟΣ, *Ὅπου ἦν κῆπος*, 138-140, 238-239 καὶ *passim* 118-151, 230-240.

106. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, *Η ἐρευνα στο Επάνω Κάστρο τῆς Ἀνδρου*, 474.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΛΛΙΚΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ¹⁰⁷*Κλείστρα και κλειδιά*

1. Κλείστρο κιβωτίου

2009-M43: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 5

Σίδηρος

ΜΜ¹⁰⁸: 4,4 εκ., ΜΠλ γλωσσίδα: 1,1 εκ., Διάμ οπή: 1,3 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Στέλεχος τετράπλευρης διατομής που στο ένα άκρο διαμορφώνει κυκλική οπή ανάρτησης και στο αντίθετο άκρο τριγωνική γλωσσίδα.

15ος-16ος αιώνας. Βρέθηκε σε στρώμα καύσης μαζί με τους αρ. 20, αρ. 30, αρ. 50. Στο προηγούμενο ανασκαφικό στρώμα εντοπίστηκαν επτά νομίσματα εκ των οποίων τα έξι torneselli και ένα αταύτιστο (2009-N14 έως 2009-N20).

2. Κλείστρο κιβωτίου, εικ. 3

2010-M14: Οικία Α, Δωμάτιο 4, χώρος γ, ΟΜ 2

Σίδηρος

ΜΜ: 4,6 εκ., Διάμ δακτυλίου: 1,8 εκ., Πχ: 0,8 εκ., Γλωσσίδα: 2Χ2,2 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Όμοιο με τον αρ. 1.

15ος - 16ος αιώνας. Από στρώμα κατάρρευσης μαζί με δυο νομίσματα, ένα αδιάγνωστο και ένα tornesello (2010-N6, 2010-N7).

3. Κλείστρο κιβωτίου, εικ. 3

2007-M8: Ναΐσκος, Χώρος Α, Τομή ΒΔ, ΟΜ3

Χαλκός

ΜΜ: 3,5 εκ., ΜΠλ: 0,9 εκ., Πχ: 0,3 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Στέλεχος επίμηκες ημικυκλικής διατομής με οπή στην μια του απόληξη. Το αντίθετο άκρο κάμπτεται σε ορθή γωνία και είναι τετράπλευρο με διαμπερή κυκλική οπή στο κέντρο.

107. Στον κατάλογο δεν περιλαμβάνονται κοσμήματα, αντικείμενα ιδιωτικής ευλάβειας και εξαρτήματα ένδυσης από το Επάνω Κάστρο, που δημοσιεύονται στο: Ε. ΒΑΡΜΠΑΡΙΤΣΑ, *Jewellery, Items of Private Devotion and Dress Accessories from the Epáno Kastro of Andros*, ΔΧΑΕ 40 (2019), 401-416.

108. Συντομογραφίες καταλόγου: ΜΜ: Μέγιστο Μήκος, ΜΠλ: Μέγιστο Πλάτος, Υ: Ύψος, Πχ: Πάχος, Διάμ: Διάμετρος, ΜΔιάστ: Μέγιστη Διάσταση.

15ος – αρχές 16ου αιώνα. Βρέθηκε στο ύψος του δαπέδου του ναΐσκου μαζί με νόμισμα του δόγη Andrea Gritti (1523-1528) (2007-N13).

4. Τμήμα κλείστρου κιβωτίου, εικ. 3

2007-M11: Ναΐσκος, Χώρος Α, Τομή ΒΔ, Τάφος, ΟΜ 4

Σίδηρος

ΜΜ: 4,4 εκ., ΜΠλ: 1,5 εκ., Πχ: 1 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Στέλεχος τετράπλευρης διατομής που κάμπτεται στο μέσο του μήκους του σχηματίζοντας οπή ανάρτησης. Στο αντίθετο άκρο διαμορφώνει αποκλίνουσες αγκιστροειδείς απολήξεις. Διατηρεί έντονα ίχνη ξύλου.

Τέλη 15ου- αρχές 16ου αιώνα. Βρέθηκε μαζί με εικοσιοκτώ σιδερένια καρφιά με ίχνη ξύλου σε στρώμα ταφής. Η ταφή χρονολογείται στα τέλη του 15ου- αρχές 16ου αιώνα, με βάση γυάλινη φιάλη που βρέθηκε στα χέρια της νεκρής, καθώς και ένα νόμισμα του δόγη Andrea Gritti (1523-1528) (2007-N13), που εντοπίστηκε στο υπερκείμενο ανασκαφικό στρώμα, ΑΡΒΑΝΙΤΗ, Γυάλινη φιάλη, 29-45, ιδίως 38.

5. Κλείστρο κιβωτίου (;

2006-M1: Επιφανειακός καθαρισμός ανατολικά του συγκροτήματος δεξαμενών, Τομή 1, ΟΜ 2

Χαλκός

ΜΜ: 4,4 εκ., ΜΠλ: 0,7 εκ., Πχ: 0,5 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Επίμηκες, χυτό αντικείμενο κυκλικής διατομής, που στο ένα άκρο καταλήγει σε οπή ανάρτησης και στην επιφάνειά του φέρει δυο οριζόντιες παράλληλες αυλακώσεις.

Βενετοκρατία. Πρβλ., PLOUG κ.ά., *Hama*, 50, εικ. 19.4.

6. Κλείστρο κιβωτίου (;

2006-M7: Περισυλλογή από το τείχος ανατολικά του συγκροτήματος δεξαμενών

Χαλκός

ΜΜ: 2,5 εκ., ΜΠλ: 0,7 εκ., Πχ: 0,15 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, τμήματα των απολήξεών του έχουν αποκοπεί. Ασυντήρητο.

Έλασμα επίμηκες, ταινιόσχημο με πεπλατυσμένη απόληξη που φέρει οπή

εξάρτησης. Στο αντίθετο άκρο είναι ελαφρά ανασηκωμένο.
Πιθανόν Βενετοκρατία.

7. Τμήμα σύρτη (·)

2009-M53: Οικία Α, Δωμάτιο 4, Τομή α, ΟΜ 2

Σίδηρος

ΜΜ: 6,2 εκ., ΜΠλ: 1,1 εκ.

Φθαρμένος στην μια του απόληξη. Ασυντήρητος.

Ταινιόσχημο στέλεχος τετράπλευρης διατομής με πεπλατυσμένη την μια του απόληξη.

15ος-16ος αιώνας. Βρέθηκε στο δάπεδο αποθηκευτικού χώρου της οικίας μαζί με τρία torneselli (2009-N7, 2009-N8, 2009-N9).

8. Κλειδί κιβωτίου, εικ. 4

2008-M8: Κάτω Γειτονιά, μεταξύ Χώρων V (με φούρνο) και VII, ΟΜ 3

Χαλκός

ΜΜ: 2,9 εκ., Διάμ: 1 εκ., ΜΠλ γλωσσίδας: 1,1 εκ., Γλωσσίδα: 0,6X0,8 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Κυλινδρικό στέλεχος που απολήγει σε οπή ανάρτησης και εγκάρσια γλωσσίδα περίπου τετράπλευρη, διάτρητη.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε στο ύψος του κατωφλιού του χώρου V μαζί με φθαρμένο tornesello (2008-N4), εξάρτημα μικρής πόρπης (2008-M7) και τμήμα πετάλου (αρ. 43). Από τον ίδιο χώρο δυτικότερα και στο ίδιο βάθος προέρχονται ένα αναδιπλωμένο σιδερένιο έλασμα (2008-M19), ένα διακοσμητικό καρφίδιο (αρ. 10), τμήμα πετάλου (αρ. 44) και δυο νομίσματα, ένα φθαρμένο αδιάγνωστο (2008-N6) και ένα πιθανόν tornesello (2008-N7).

9. Κλειδί, εικ. 4

2007-M10: Κάτω Γειτονιά, Τομή νότια του συγκροτήματος δεξαμενών, ΟΜ 4

Σίδηρος

ΜΜ: 4,9 εκ., ΜΠλ δακτυλίου: 2 εκ., ΜΠλ γλωσσίδας: 1,7 εκ., Πχ: 1 εκ.

Ακέραιο και απολεπισμένο. Ασυντήρητο.

Γλωσσίδα τετράπλευρη και πεπλατυσμένη λαβή ανάρτησης στην αντίθετη πλευρά.

Βενετοκρατία. Σε στρώμα κατάρρευσης κτηρίων, μαζί με δυο torneselli (2007-N14, 2007-N15), μια χάλκινη κόπιτσα (2007-M10) και έναν σύνδεσμο (αρ. 53).

Διακοσμητικά καρφίδια / επενδύσεις

10. Διακοσμητικό καρφίδιο

2008-M19: Κάτω Γειτονιά, μεταξύ Χώρων V (με φούρνο) και VII, OM 3
Χαλκός

MM: 2,2 εκ., Διάμ: 1,7 εκ., Πχ. στελέχους: 0,3 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, έχει αποκοπεί η απόληξη του στελέχους του και η κεφαλή του είναι λυγισμένη. Ασυντήρητο.

Κεφαλή κυκλικού σχήματος, μεγάλης διαμέτρου. Στέλεχος τετράπλευρης διατομής με πλάτος που ελαττώνεται σταδιακά προς την απόληξή του.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε στο πλακόστρωτο δάπεδο μεταξύ δυο χώρων μαζί με ένα αναδιπλωμένο σιδερένιο έλασμα (2008-M19), ένα τμήμα πετάλου αλόγου (αρ. 44) καθώς και δυο νομίσματα, ένα αδιάγνωστο φθαρμένο (2008-N6) και ένα πιθανόν tornesello (2008-N7). Από τον ίδιο χώρο ανατολικότερα και στο ίδιο βάθος προέρχονται ένα φθαρμένο tornesello (2008-N4), ένα εξάρτημα πόρπης (2008-M7), ένα κλειδί κιβωτιδίου (αρ. 8) και ένα τμήμα πετάλου αλόγου (αρ. 43).

11. Επενδυτικό έλασμα, εικ. 5

2007-M26: Κάτω Γειτονιά, Τομή νότια του συγκροτήματος δεξαμενών, OM 4
Σίδηρος και χαλκός

MM: 2,6 εκ., ΜΠλ: 1 εκ., Μ χάλκινου καρφιδίου: 0,5 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, οι άκρες του είναι φθαρμένες. Ασυντήρητο.

Ορθογώνιο σιδερένιο έλασμα. Στην επιφάνειά του φέρει δυο κατά μήκος οπές στις οποίες διακρίνονται επιτόπου δυο χάλκινα καρφιά με σφαιρικά στελέχη και σφαιρικές κεφαλές.

Βενετοκρατία. Στην ίδια ανασκαφική ομάδα εντάσσονται τρία χάλκινα νομίσματα, εκ των οποίων ένα αδιάγνωστο ακυρωμένο και δυο torneselli (2007-N12, 2007-N13, 2007-N14).

Φωτισμός

12. Καντηλήθρα, εικ. 6

2009-M33: Οικία Α, Δωμάτιο 6, OM 3

Μόλυβδος

MM: 6 εκ., ΜΠλ: 0,8 εκ., Μ αναδιπλωμένου τμήματος: 0,5 εκ.

Το ένα άκρο της έχει αποκοπεί. Ασυντήρητη.

Ταινιόσχημο έλασμα. Η μια απόληξη αναδιπλώνεται ώστε να στερεώνεται

στα τοιχώματα κανδήλας. Στο αντίθετο άκρο διαμορφωνόταν η υποδοχή στερέωσης του φιτιλιού.

15ος-16ος αιώνας. Βρέθηκε σε στρώμα κατάρρευσης οικοδομικού υλικού μαζί με ένα χάλκινο διακοσμητικό καρφίδιο (2009-M21), ένα χάλκινο κουδουνάκι (2009-M16) και ένα μολύβδινο κουμπί (2009-M15). Στο ίδιο στρώμα εντοπίστηκε νόμισμα, πιθανόν tornesello (2009-N11).

13. Άγκιστρο ανάρτησης, εικ. 6

2010-M22: Δεξαμενή του ακροπυργίου, περισυλλογή

Χαλκός

MM: 2,4 εκ., Μέγιστη Διάμ: 0,5 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Άγκιστρο από έλασμα κυκλικής διατομής. Στο ένα άκρο διαμορφώνει δακτύλιο προσαρμογής και στο αντίθετο άκρο κάμπτεται σπειροειδώς.

Πιθανόν Βενετοκρατία.

14. Αλυσίδα, εικ. 6

2006-M4: Ναΐσκος, Χώρος Α, Τομή ΒΔ, ΟΜ 8

Χαλκός

MM: 5,2 εκ., Διάμ κρίκου: 0,7 εκ., Πχ κρίκου: 0,05 εκ.

Πιθανόν ακέραιη. Ασυντήρητη.

Αλυσίδα εννέα κρίκων κυκλικής διατομής.

Βενετοκρατία ή μεταγενέστερα. Βρέθηκε μαζί με το αντικείμενο αρ. 17 σε στρώμα εγκατάλειψης πριν από την κατάρρευση της στέγης του ναΐσκου.

15. Ταινιόσχημη επένδυση κανδήλας, εικ. 6

2007-M2: Κάτω Γειτονιά, Τομή νότια του συγκροτήματος δεξαμενών, ΟΜ 3

Χαλκός

MM: 3 εκ., ΜΠλ: 1,8 εκ., Πχ ελάσματος: 0,3 εκ.

Σχεδόν ακέραιη, έχει εκπέσει το καρφίδιο στερέωσης και είναι παραμορφωμένη. Ασυντήρητη.

Ταινιωτό έλασμα που κάμπτεται κυκλικά και φέρει δυο διαμπερείς οπές στα άκρα του, οι οποίες πιθανόν αρχικά συνενώνονταν μέσω καρφιδίου.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε σε στρώμα κατάρρευσης κτηρίων με δυο νομίσματα, ένα αδιάγνωστο μεσαιωνικό (2007-N8) και ένα tornesello (2007-N9), καθώς και ένα χάλκινο διακοσμητικό καρφίδιο (2007-M5). Τμήμα λεπίδας νεότερου

μαχαιριού (αρ. 31), που εντοπίστηκε χαμηλότερα, υποδηλώνει διαταραγμένη στρωματογραφία.

Τμήματα σκευών

16. Τμήμα διάτρητου σκεύους, εικ. 7

2005-M2: Συγκρότημα δεξαμενών - ανατολική δεξαμενή, Τομή 3, ΟΜ 2

Χαλκός

ΜΔιάστ: 4,7 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά. Ασυντήρητο.

Καμπύλο σκεύος με ρομβοειδείς οπές και μια κυκλική.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε σε στρώμα κατάρρευσης της ανωδομής της δεξαμενής.

17. Τμήμα σκεύους

2006-M5: Ναΐσκος, Χώρος Α, Τομή ΒΔ, ΟΜ 8

Χαλκός

ΜΜ: 4,8 εκ., ΜΠλ: 2,6 εκ., Πχ: 0,15 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά. Ασυντήρητο.

Ελαφρά κοίλο, βαρύ έλασμα ακανόνιστου σχήματος. Πιθανόν συνανήκει με τον αρ. 18.

Βενετοκρατία ή μεταγενέστερα. Βρέθηκε μαζί με τον αρ. 14.

18. Τμήμα σκεύους

2006-M6: Ναΐσκος, Χώρος Α-Β, κεντρικά, ΟΜ 6

Χαλκός

ΜΜ: 2,9 εκ., ΜΠλ: 1,5 εκ., Πχ: 0,15 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά. Ασυντήρητο.

Επίπεδο, βαρύ έλασμα ακανόνιστου σχήματος. Πιθανόν συνανήκει με τον αρ. 17.

Βενετοκρατία ή μεταγενέστερα. Βρέθηκε στο στρώμα κατάρρευσης της οροφής του ναΐσκου.

19. Τμήμα σκεύους

2009-M10: Οικία Α, Δωμάτιο 5, Τομή κατωφλιού, ΟΜ 1

Χαλκός

ΜΜ: 4,2 εκ., ΜΠλ: 3,5 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά και φέρει φθορές περιμετρικά. Ασυντήρητο.

Επίπεδο, περίπου τετράπλευρο έλασμα, που πιθανόν προέρχεται από ανοικτό σκεύος.

Βενετοκρατία ή λίγο μεταγενέστερα. Βρέθηκε σε επιφανειακό στρώμα μαζί με ένα tornesello (2009-N4).

20. Τμήμα σκεύους

2009-M32: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 5

Χαλκός

ΜΜ: 4 εκ., ΜΠλ: 3 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά. Ασυντήρητο.

Επίμηκες επίπεδο έλασμα ακανόνιστου σχήματος. Πιθανόν προέρχεται από ανοικτό σκεύος.

15ος-16ος αιώνας. Σε στρώμα καύσης μαζί με τους αρ. 1, αρ. 30, αρ. 50. Στο προηγούμενο ανασκαφικό στρώμα εντοπίστηκαν επτά νομίσματα εκ των οποίων τα έξι torneselli και ένα αταύτιστο (2009-N14 έως 2009-N20).

21. Τμήμα μεγάλου ανοικτού σκεύους, εικ. 7

2007-M28: Κάτω Γειτονιά, Χώρος V (με φούρνο), 10 εκ. από τον φούρνο, ΟΜ 5

Χαλκός

ΜΜ: 19 εκ., ΜΠλ: 14 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά και έχει πιθανόν υποστεί παραμόρφωση λόγω της υπερκείμενης πίεσης από υλικό κατάρρευσης. Ασυντήρητο.

Ανοικτό και αβαθές σκεύος από λεπτό έλασμα. Στην επιφάνειά του διακρίνεται επίθετο έλασμα που στερεώνεται με καρφί.

Βενετοκρατία. Εντοπίστηκε σε στρώμα καύσης στο ύψος περίπου του δαπέδου, μαζί με τον αρ. 35.

22. Τμήμα σκεύους, εικ. 7

2009-M35: Οικία Α, Χώρος τάφρου μπροστά από την οικία, στρώμα 1, ΟΜ 3

Χαλκός

ΜΜ: 3,9 εκ., ΜΠλ χείλους: 1 εκ., Πχ ελάσματος: 0,1 εκ., Σώμα: 1,7Χ0,8 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά. Ασυντήρητο.

Τμήμα από χείλος και σώμα σκεύους.

Βενετοκρατία. Εντοπίστηκε μαζί με ένα tornesello (2009-N2) και τα αντικείμενα αρ. 23-25.

23. Τμήμα βάσης μικρού αντικειμένου

2009-M35: Οικία Α, Χώρος τάφρου μπροστά από την οικία, στρώμα 1, ΟΜ 3 Χαλκός

Διάμ: 2,8 εκ., Υ: 0,3 εκ., ΜΠλ: 1 εκ.

Διατηρείται κατά το ήμισυ. Ασυντήρητο.

Επίπεδο ημικυκλικό έλασμα με ανασηκωμένες απολήξεις.

Βενετοκρατία. Εντοπίστηκε μαζί με ένα tornesello (2009-N2) και τα αντικείμενα αρ. 22, 24-25.

24. Πώμα μικρού σκεύους

2009-M35: Οικία Α, Χώρος τάφρου μπροστά από την οικία, στρώμα 1, ΟΜ 3 Χαλκός

Μέγιστη Διάμ: 0,8 εκ., Ελάχιστη Διάμ: 0,3 εκ., Υ: 0,7 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Κυλινδρικό αντικείμενο και σφηνοειδές στέλεχος κυκλικής διατομής που συμφύεται στο μέσο της μιας όψης του.

Βενετοκρατία. Εντοπίστηκε μαζί με ένα tornesello (2009-N2) και τα αντικείμενα αρ. 22-23, 25.

25. Τμήμα λαβής

2009-M35: Οικία Α, Χώρος τάφρου μπροστά από την οικία, στρώμα 1, ΟΜ 3 Χαλκός

ΜΜ: 3,1 εκ., ΜΠλ: 0,6 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, οι απολήξεις της έχουν εκπέσει. Ασυντήρητη.

Καμπύλο έλασμα, συμπαγές, κυκλικής διατομής.

Πιθανόν προχριστιανικών χρόνων. Πρβλ., DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 516, 520, 524, πίν. 49. Εντοπίστηκε μαζί με ένα tornesello (2009-N2) και τα αντικείμενα αρ. 22-24.

26. Τμήμα λαβής

2008-M2: Κάτω Γειτονιά, Χώρος V (με φούρνο), ΟΜ 6

Χαλκός

ΜΜ: 5,7 εκ., ΜΠλ: 1,3 εκ., Πχ: 0,1 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, οι απολήξεις της έχουν εκπέσει. Ασυντήρητη.

Ταινιόσχημο έλασμα που κάμπτεται έκκεντρα διαμορφώνοντας λαβή.

Βενετοκρατία. Κοντά στο κατώφλι του χώρου V και στο ίδιο ανασκαφικό στρώμα με τα αντικείμενα αρ. 21 και αρ. 35.

Μαχαίρια

27. Τμήμα μαχαιριού, εικ. 8

2009-M11: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 2

Σίδηρος

ΜΜ: 9,6 εκ., ΜΠλ: 2,3 εκ., Πχ: 1-1,3 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, έχει αποκοπεί η λαβή. Ασυντήρητο.

Λεπίδα μαχαιριού, επιμήκης με καμπύλη απόληξη και τμήμα γένεσης της λαβής.

15ος-16ος αιώνας. Σε στρώμα κατάρρευσης οικοδομικού υλικού.

28. Τμήμα μαχαιριού, εικ. 8

2009-M46: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 6

Σίδηρος

ΜΜ: 9,8 εκ., ΜΠλ λεπίδας: 1,7 εκ., ΜΠλ λαμιού: 1,5 εκ., ΜΠλ λαβής: 1,9 εκ.,

Πχ: 0,6 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, έχει εκπέσει το μεγαλύτερο τμήμα της λαβής. Ασυντήρητο.

Λεπίδα και γένεση λαβής μαχαιριού.

15ος-16ος αιώνας. Εντοπίστηκε εντός κυκλικής αποθηκευτικής κατασκευής, μαζί με τα αντικείμενα αρ. 29 και αρ. 37.

29. Λεπίδα σουγιά, εικ. 8

2009-M46: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 6

Σίδηρος

ΜΜ: 8,5 εκ., ΜΠλ λεπίδας: 4 εκ., ΜΠλ. ημικυκλικής απόληξης: 2 εκ., Πχ: 0,3 εκ., Ξύλινη υποδοχή: 2,7X2,8 εκ, Πχ: 0,5 εκ.

Ακέραιη με επικαθίσεις. Ασυντήρητη.

Στην επιφάνεια της λεπίδας διατηρείται τμήμα ξύλου, που πιθανόν προέρχεται από την θήκη φύλαξης. Δεν διακρίνεται οπή ανάρτησης/αναδίπλωσης.

15ος-16ος αιώνας. Εντοπίστηκε εντός κυκλικής αποθηκευτικής κατασκευής, μαζί με τα αντικείμενα αρ. 28 και αρ. 37.

30. Τμήμα λεπίδας μαχαιριού

2009-M43: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 5

Σίδηρος

ΜΜ: 5,1 εκ., ΜΠλ: 1,8 εκ., Πχ: 0,4 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά και είναι διαβρωμένη και με επικαθίσεις. Ασυντήρητη.

Τμήμα λεπίδας μαχαριού με μυτερή απόληξη.

15ος-16ος αιώνας. Σε στρώμα καύσης μαζί με τα αντικείμενα αρ. 1, αρ. 20, αρ. 50. Στο προηγούμενο ανασκαφικό στρώμα εντοπίστηκαν επτά νομίσματα εκ των οποίων τα έξι torneselli και ένα αταύτιστο (2009-N14 έως 2009-N20).

31. Τμήμα μαχαριού

2007-M7: Κάτω Γειτονιά, Τομή νότια του συγκροτήματος δεξαμενών, ΟΜ 3 Ατσάλι

ΜΜ: 6,6 εκ., ΜΠλ: 2 εκ., Πχ: 0,1 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά και είναι διαβρωμένο. Ασυντήρητο.

Τμήμα λεπίδας με καμπύλη απόληξη.

19ος - 20ος αιώνας. Βρέθηκε σε στρώμα κατάρρευσης με δυο torneselli (2007-N10, 2007-N11), ένα διακοσμητικό καρφίδιο (2007-M5) και μια χάλκινη υποδοχή (αρ. 47). Το νεότερο μαχαίρι υποδηλώνει διαταραγμένη στρωματογραφία.

Σύνεργα ραπτικής και ύφανσης

32. Άγκιστρο αδραχτιού, εικ. 9

2008-M4: Κάτω Γειτονιά, περισυλλογή

Χαλκός

ΜΜ: 2,3 εκ., Διάμ: 0,5 εκ., Πχ ελάσματος: 0,05 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Κωνικού σχήματος, από αναδιπλωμένο έλασμα που διαμορφώνει χώρο υποδοχής και καταλήγει σε μικρό άγκιστρο.

Βενετοκρατία. Πρβλ. ενδεικτικά, DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 1225, 1228, πίν. 78. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ - ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας*, αρ. 311Α-Δ (S. METAXAS).

33. Άγκιστρο αδραχτιού

2010-M2: Πάνω Γειτονιά, δεξαμενή Γ, Τομή 2010/III, επιφανειακό στρώμα

Χαλκός

ΜΜ: 1,6 εκ., Μέγιστη Διάμ: 0,3 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Παρόμοιο με τον αρ. 32.

Βενετοκρατία. Πρβλ. ενδεικτικά, DAVIDSON, *Corinth XII. The Minor Objects*, αρ. 1226, πίν. 78. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, αρ. 434 (Α. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ, Κ. ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ).

34. Δακτυλήθρα, εικ. 9

2009-M2: Οικία Α, Δωμάτια 4 και 5, ΟΜ 1

Χαλκός

ΜΜ: 1,9 εκ., Διάμ βάσης: 1,6 εκ., Διάμ κορυφής: 1,1 εκ., Πχ: 0,05 εκ.

Ακέραιη και ασυντήρητη.

Χυτό αντικείμενο κολουροκωνικού σχήματος, καλύπτεται από στικτό κόσμημα που καταλήγει σε μικρή ακόσμητη ταινία στην βάση.

15ος-17ος αιώνας. Εντοπίστηκε σε επιφανειακό στρώμα μαζί με *tornesello* (2009-N4).

35. Ψαλίδι, εικ. 9

2007-M23: Κάτω Γειτονιά, Χώρος V (με φούρνο), ΟΜ 5

Σίδηρος

ΜΜ: 18 εκ., ΜΠλ: 5 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Λεπίδες λεπτές και οξύληκτες, συμφύονται με τους κρίκους της λαβής που είναι μικρού μεγέθους και κυκλικής διατομής.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε 23 εκ. από τον φούρνο, σε στρώμα καύσης στο ύψος περίπου του δαπέδου μαζί με τον αρ. 21.

Στοιχεία οπλισμού

36. Αιχμή βέλους χειροβαλλίστρας, εικ. 10

2009-M49: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 4

Σίδηρος

ΜΜ: 5 εκ., Διάμ βάσης: 1,3 εκ., Πχ: 0,1 εκ.

Ακέραιη και ασυντήρητη.

Επίμηκες, κωνικό αντικείμενο, κενό στο εσωτερικό, με μυτερή απόληξη.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε σε στρώμα κατάρρευσης οικοδομικού υλικού σχεδόν πάνω στο δάπεδο του δωματίου, μαζί με ένα χάλκινο διακοσμητικό καρφίδιο (2009-M22) και με επτά νομίσματα εκ των οποίων τα έξι *torneselli* και ένα αταύτιστο (2009-N14 έως 2009-N20).

37. Αιχμή βέλους χειροβαλλίστρας

2009-M44: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 6

Σίδηρος

ΜΜ: 6,7 εκ., Διάμ βάσης: 1,5 εκ., Πχ: 0,1 εκ.

Ακέραιη και ασυντήρητη.

Όμοια με τον αρ. 36.

Βενετοκρατία. Εντοπίστηκε εντός κυκλικής αποθηκευτικής κατασκευής, μαζί με τα αντικείμενα αρ. 28 και αρ. 29.

38. Αιχμή βέλους χειροβαλλίστρας

2009-M48: Οικία Α, Δωμάτιο 4, Τομή β, ΟΜ 3

Σίδηρος

ΜΜ: 5,1 εκ., Μέγιστη Διάμ: 1,5 εκ.

Διατηρείται κατά το ήμισυ. Ασυντήρητη.

Όμοια με τον αρ. 36.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε σε στρώμα κατάρρευσης της οροφής στο δάπεδο του χώρου.

39. Αιχμή βέλους χειροβαλλίστρας

2007-M41: Κάτω Γειτονιά, Χώρος Ιβ, επιφανειακός καθαρισμός

Σίδηρος

ΜΜ: 4 εκ., Διάμ βάσης: 1,5 εκ.

Ακέραιη και ασυντήρητη.

Όμοια με τον αρ. 36.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε μαζί με ένα χάλκινο εξάρτημα ζώνης (2007-M41) και καρφιά.

40. Βλήμα πυροβόλου όπλου, εικ. 10

2009-M36: Οικία Α, Χώρος τάφρου μπροστά από την οικία, στρώμα 1, ΟΜ 3
Μόλυβδος

Διάμ: 1,2-1,3 εκ.

Ακέραιο και ασυντήρητο.

Σφαιρίδιο αποτελούμενο από δυο χυτά ημισφαίρια ατελώς συναρμωσμένα.

Μετά τα μέσα του 15ου-19ου αιώνας. Βρέθηκε στο νότιο τμήμα της θεμελίωσης μαζί με ένα tornesello (2009-N3).

41. Βλήμα πυροβόλου όπλου

2010-M8: Ακροπύργιο, περισυλλογή

Σίδηρος

Διάμ: 2 εκ., Προεξοχή: 0,2X0,4 εκ.

Τμήμα της επιφάνειάς του έχει εκπέσει. Ασυντήρητο.

Σφαιρικό συμπαγές αντικείμενο με μικρή φθαρμένη προεξοχή.

Μετά τα μέσα του 15ου-19ος αιώνας.

42. Βλήμα πυροβόλου όπλου

2007-M35: Κάτω Γειτονιά, Χώρος V (με φούρνο), ΟΜ 6

Σίδηρος

Διάμ: 3,5 εκ.

Τμήμα της επιφάνειάς του έχει εκπέσει. Ασυντήρητο.

Όμοιο με τον αρ. 41.

Μετά τα μέσα του 15ου – 19ος αιώνας. Βρέθηκε στο δάπεδο του χώρου.

Στοιχεία ιπποσκευής

43. Τμήμα πετάλου αλόγου, εικ. 11

2008-M7: Κάτω Γειτονιά, μεταξύ Χώρων V (με φούρνο) και VII, ΟΜ 3

Σίδηρος

ΜΜ: 2,9 εκ., ΜΠλ: 1,4 εκ., Ελάχιστο Πλ: 0,8 εκ., Πχ ελάσματος: 0,3-0,5 εκ.,

Κομβιόσχημη προεξοχή: 0,7X0,8 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά. Ασυντήρητο.

Περίπου τριγωνικό έλασμα τετράπλευρης διατομής με κομβιόσχημη προεξοχή στην πιο στενή του απόληξη.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε στο ύψος του κατωφλιού του χώρου V μαζί με ένα φθαρμένο tornesello (2008-N4), ένα εξάρτημα πόρπης (2008-M7) και ένα κλειδί κιβωτιδίου (αρ. 8). Από τον ίδιο χώρο, δυτικότερα και στο ίδιο βάθος, προέρχονται ένα αναδιπλωμένο σιδερένιο έλασμα (2008-M19), ένα διακοσμητικό καρφίδιο (αρ. 10) ένα τμήμα πετάλου αλόγου (αρ. 44) καθώς και δυο νομίσματα, ένα αδιάγνωστο φθαρμένο (2008-N6) και ένα πιθανόν tornesello (2008-N7).

44. Τμήμα πετάλου αλόγου (:), εικ. 11

2008-M19: Κάτω Γειτονιά, μεταξύ Χώρων V (με φούρνο) και VII, ΟΜ 3

Σίδηρος

ΜΜ: 3,2 εκ., ΜΠλ: 1,8 εκ., Ελάχιστο Πλ: 0,6 εκ., Πχ: 0,7 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά. Ασυντήρητο.

Βαρύ έλασμα τετράπλευρης διατομής και αρκετά μεγάλου πάχους με σφηνοειδή απόληξη.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε στο πλακόστρωτο δάπεδο μεταξύ των δυο χώρων μαζί με ένα αναδιπλωμένο σιδερένιο έλασμα (2008-M19), ένα διακοσμητικό καρφίδιο (αρ. 10), καθώς και δυο νομίσματα, ένα αδιάγνωστο φθαρμένο (2008-N6) και ένα πιθανόν tornesello (2008-N7). Από τον ίδιο χώρο, ανατολικότερα και στο ίδιο βάθος, προέρχονται ένα φθαρμένο tornesello (2008-N4), ένα εξάρτημα πόρπης (2008-M7), ένα κλειδί κιβωτιδίου (αρ. 8) και ένα τμήμα πετάλου αλόγου (αρ. 43).

Υποδοχές και σύνδεσμοι

45. Υποδοχή

2004-M15: Συγκρότημα δεξαμενών – δυτική δεξαμενή, Χώρος 1, ΟΜ 9

ΜΜ: 4 εκ., Ελάχιστη Διάμ: 1,3 εκ.

Χαλκός

Διατηρείται αποσπασματικά, τμήμα της επιφάνειάς της έχει αποκοπεί. Ασυντήρητη.

Κολουροκωνικού σχήματος, κενή στο εσωτερικό για την υποδοχή ένθετου στελέχους. Διαμορφώνεται από αναδίπλωση ελάσματος χαλκού και διακρίνεται η ραφή του.

Μέσα 13ου-αρχές 15ου αιώνα. Βρέθηκε σε στρώμα επίχωσης της δυτικής δεξαμενής με υλικό από τον παρακείμενο μεσαιωνικό οικισμό. Η επίχωση έχει ανώτατο χρονικό όριο το διάστημα 1414-1423, με βάση tornesello του δόγη Mocenigo Gradenigo (2004-N10)¹⁰⁹.

46. Υποδοχή, εικ. 12

2004-M16: Συγκρότημα δεξαμενών – δυτική δεξαμενή, Χώρος 1, ΟΜ 9

Χαλκός

ΜΜ: 4,3 εκ., ΜΠλ: 4,1 εκ.

Σχεδόν ακέραιη (έχει εκπέσει ένα καρφίδιο) και παραμορφωμένη. Συντηρημένη.

109. Για την ανασκαφή της δυτικής δεξαμενής, KONTOGIANNIS - ARVANITI, *Minor Objects from Medieval Andros*, 253. BARMPARITSA, *Jewellery, Items of Private Devotion and Dress Accessories from the Epáno Kastro of Andros*, 404 και passim.

Τετράπλευρο έλασμα με τέσσερις οπές προσαρμογής περιμετρικά. Στις τρεις από αυτές διατηρούνται καρφίδια. Στην μια πλευρά του διαμορφώνει πλαίσιο στερέωσης ένθετου αντικειμένου.

Μέσα 13ου-αρχές 15ου αιώνα. Στο ίδιο ανασκαφικό στρώμα με τον αρ. 45.

47. Υποδοχή

2007-M6: Κάτω Γειτονιά, Τομή νότια του συγκροτήματος δεξαμενών, ΟΜ 3
Χαλκός

ΜΜ: 3,4 εκ., ΜΠλ: 3,1 εκ., Πχ ελάσματος: 0,3 εκ., Διάμ οπής: 0,9 εκ.

Ακέραιη και συντηρημένη.

Έλασμα που αναδιπλώνεται κατά μήκος διαμορφώνοντας υποδοχή στην οποία διατηρούνταν ίχνη ξύλου.

Πιθανόν Βενετοκρατία. Βρέθηκε σε στρώμα κατάρρευσης με δυο torneselli (2007-N10, 2007-N11), ένα χάλκινο διακοσμητικό καρφίδιο (2007-M5) και τμήμα λεπίδας νεότερου μαχαιριού (αρ. 31).

48. Υποδοχή

2008-M22: Οικία Β, Χώρος 1

Χαλκός

ΜΜ: 3,6 εκ., Διάμ: 2 εκ., Πχ: 0,4 εκ.

Ακέραιη και ασυντήρητη.

Ακανόνιστο έλασμα που αναδιπλώνεται διαμορφώνοντας υποδοχή.

Βενετοκρατία ή λίγο μεταγενέστερα. Εντοπίστηκε κατά την διάρκεια επιφανειακού καθαρισμού.

49. Κυλινδρικό εξάρτημα

2010-M7: Ακροπύργιο, περισυλλογή

Χαλκός

ΜΜ: 3 εκ., Διάμ: 2,5 εκ.

Ακέραιο με φθορές και ασυντήρητο.

Διαμπερές αντικείμενο κυλινδρικού σχήματος. Διαμορφώνεται από αναδιπλωμένο έλασμα και διακρίνεται η ραφή του.

Βενετοκρατία ή μεταγενέστερα.

50. Μικρός κρίκος

2009-M26: Οικία Α, Δωμάτιο 6, ΟΜ 5

Χαλκός

Διάμ: 0,9 εκ., Πχ: 0,1 εκ.

Σχεδόν ακέραιος, έχει φθαρεί στο σημείο τομής των δυο άκρων του. Ασυντήρητος.

Κρίκος κυκλικής διατομής. Από αλυσίδα ανάρτησης ή αλυσιδωτή θωράκιση. 15ος-16ος αιώνας. Σε στρώμα καύσης μαζί με τους αρ. 1, αρ. 20, αρ. 30. Στο προηγούμενο ανασκαφικό στρώμα εντοπίστηκαν επτά νομίσματα εκ των οποίων τα έξι torneselli και ένα αταύτιστο (2009-N14 έως 2009-N20).

51. Έλασμα με οπή στερέωσης, πριτσίνι

2007-M13: Ναΐσκος, περισυλλογή

Χαλκός

MM: 2,7 εκ., ΜΠλ: 2,3 εκ., Πχ: 0,5 εκ.

Ακέραιο και συντηρημένο.

Σχεδόν τετράπλευρο έλασμα με διαμπερή κυκλική οπή στο κέντρο. Οι δυο πλευρές του είναι αναδιπλωμένες: η μια τριγωνικά και η άλλη κυλινδρικά.

Βενετοκρατία ή μεταγενέστερα.

52. Σύνδεσμος

2008-M11: Ναΐσκος, Τομή BA-IV, OM 7

Σίδηρος

MM: 3,5 εκ., Διάμ: 1,3 εκ., Πχ: 0,3 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, έχει αποκοπεί η μια του απόληξη. Ασυντήρητος.

Στέλεχος τετράπλευρης διατομής που αναδιπλώνεται σχηματίζοντας δακτύλιο. Παρόμοιος με τον αρ. 4.

Βενετοκρατία. Βρέθηκε στο στρώμα υποθεμελίωσης του δαπέδου.

53. Σύνδεσμος

2007-M10: Κάτω Γειτονιά, Τομή νότια του συγκροτήματος δεξαμενών, OM 4

Σίδηρος

MM: 3,9 εκ., ΜΠλ δακτυλίου: 1 εκ., Πχ στελέχους: 0,9 εκ.

Διατηρείται αποσπασματικά, έχει αποκοπεί η μια του απόληξη. Ασυντήρητος.

Στέλεχος τετράπλευρης διατομής που αναδιπλώνεται σχηματίζοντας δακτύλιο. Παρόμοιος με τον αρ. 4.

Βενετοκρατία. Σε στρώμα κατάρρευσης κτηρίων, μαζί με δυο torneselli (2007-N14, 2007-N15), μια χάλκινη κόπιτσα (2007-M10) και ένα κλειδί (αρ. 9).

54. Βαρίδι ψαρέματος

2009-M38: Οικία Α, Τάφος, ΟΜ 2

Μόλυβδος

ΜΜ: 5,9 εκ., Πλ: 1,1 εκ., Πχ: 0,5 εκ.

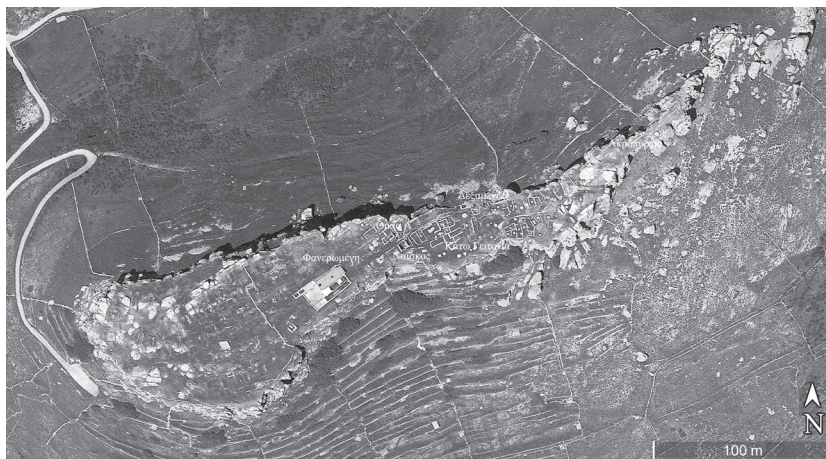
Ακέραιο και ασυντήρητο.

Επίμηκες αναδιπλωμένο έλασμα.

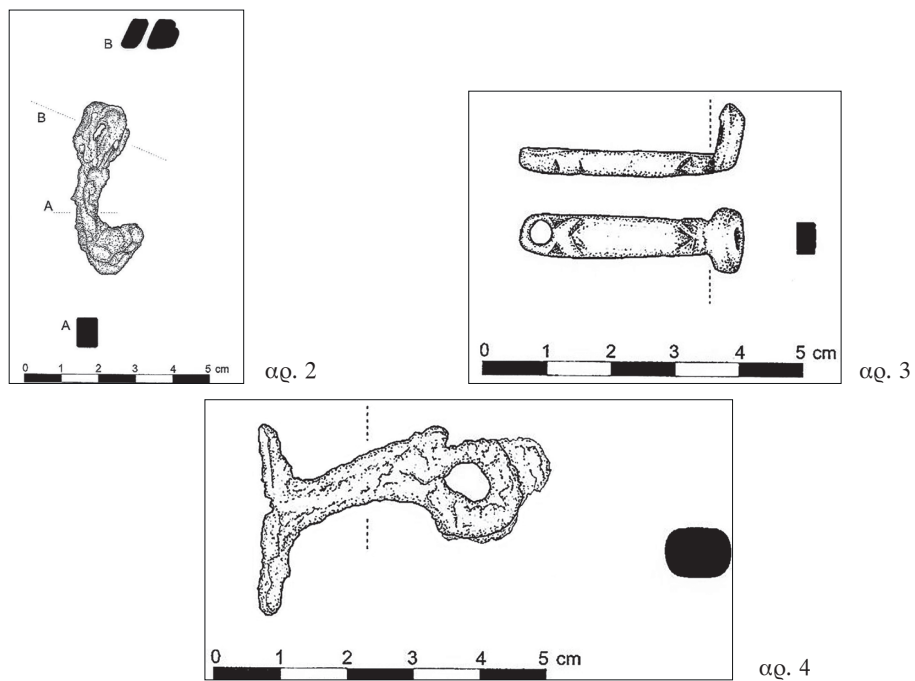
Πιθανόν Βενετοκρατία. Εντοπίστηκε σε σχετικά επιφανειακό στρώμα μαζί με ένα tornesello (2009-N1).

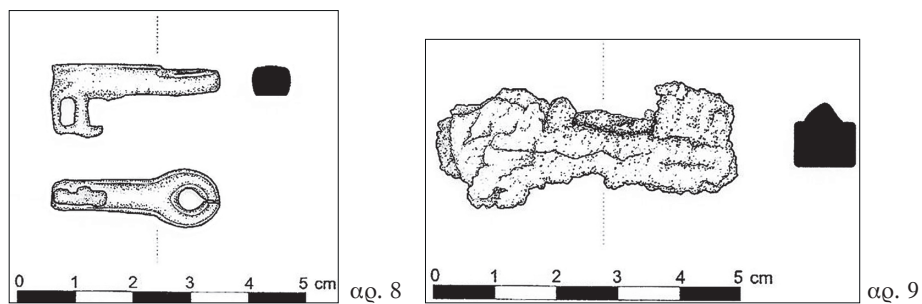
Εικ. 1. Άποψη του Αιγαίου (προέλευση: Vionis, *A Crusader, Ottoman and Early Modern Aegean Archaeology*, εικ. 1.1.).

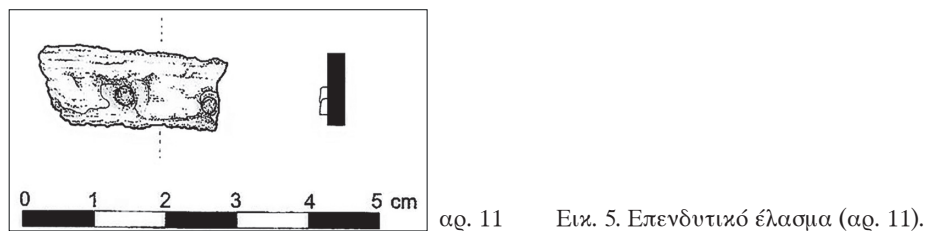
Εικ. 2. Το Επάνω Κάστρο με τις κύριες θέσεις ανασκαφής (προέλευση: Google earth, 25.9.2018).

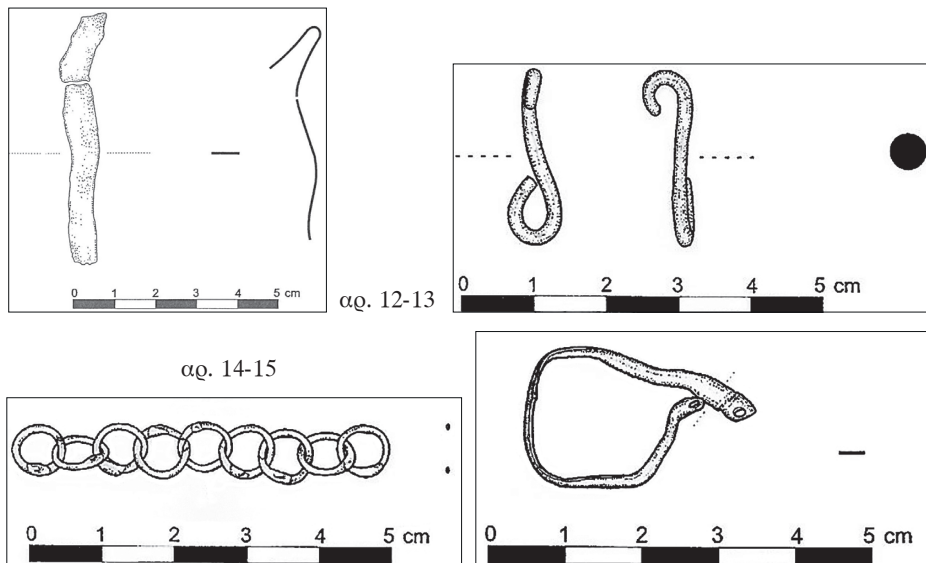
Εικ. 3. Κλείστρα (αφ. 2, 3, 4).

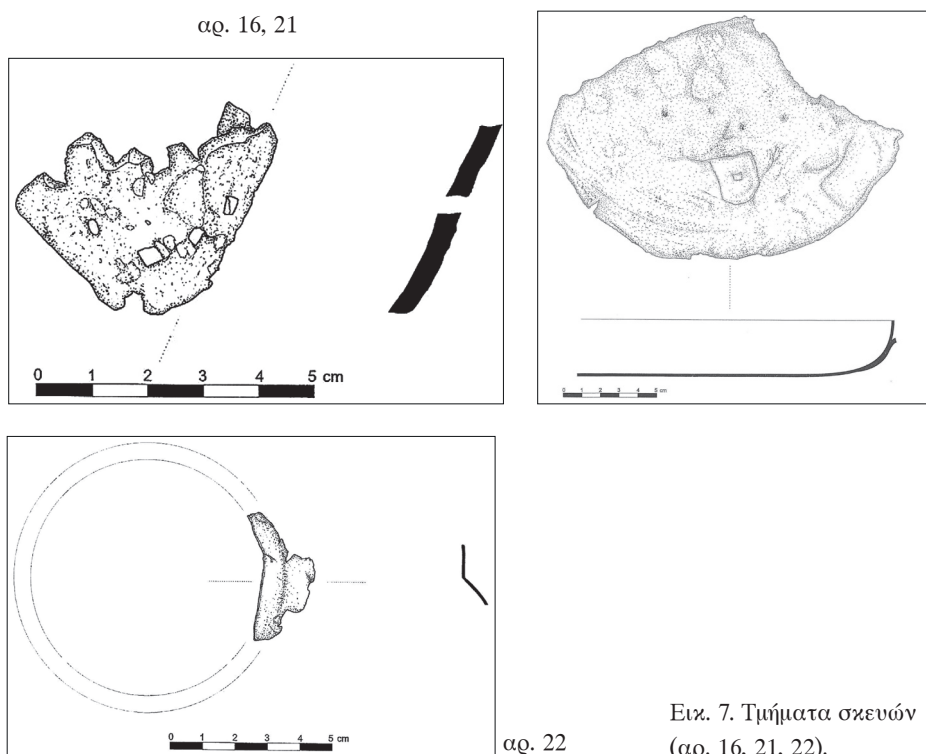
Εικ. 4. Κλειδιά (αφ. 8, 9).

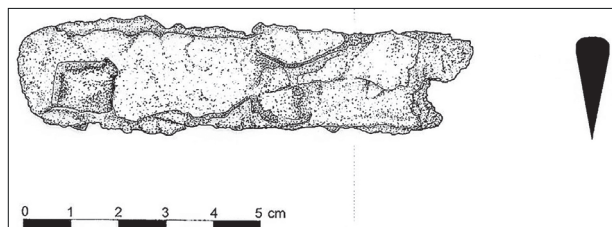

Εικ. 5. Επενδυτικό έλασμα (αφ. 11).

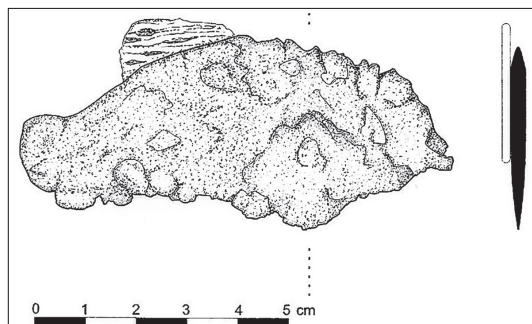
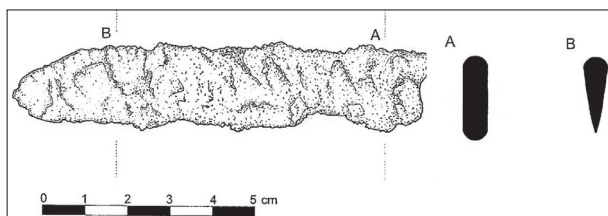
Εικ. 6. Εξαγρήματα φωτισμού (αφ. 12-15).

Εικ. 7. Τμήματα σκευών
(αφ. 16, 21, 22).

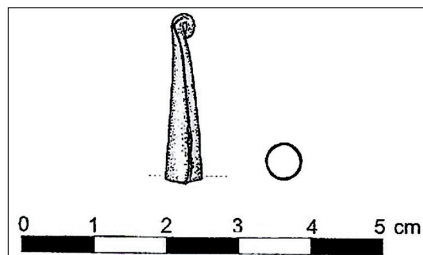
αρ. 27

αρ. 28

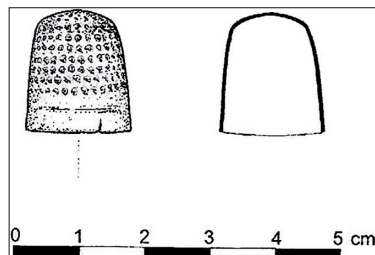

αρ. 29

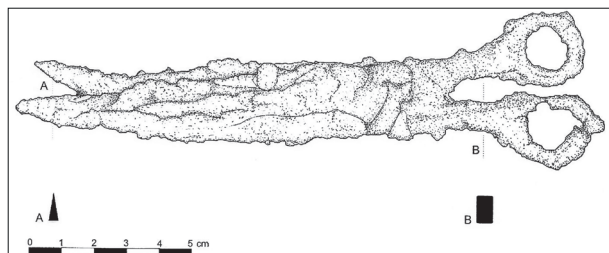
Εικ. 8. Μαχαίρια
(αρ. 27, 28, 29).

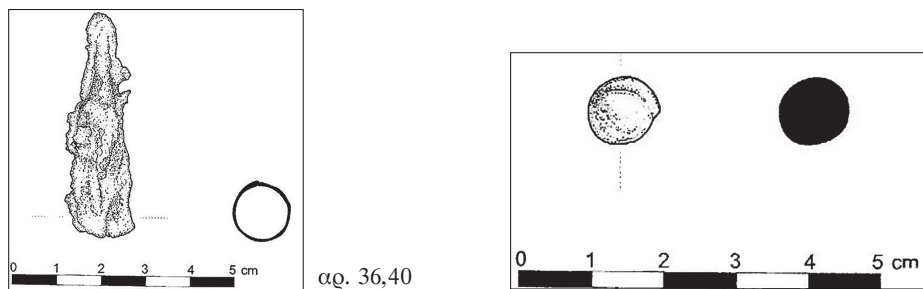
αρ. 32, 34

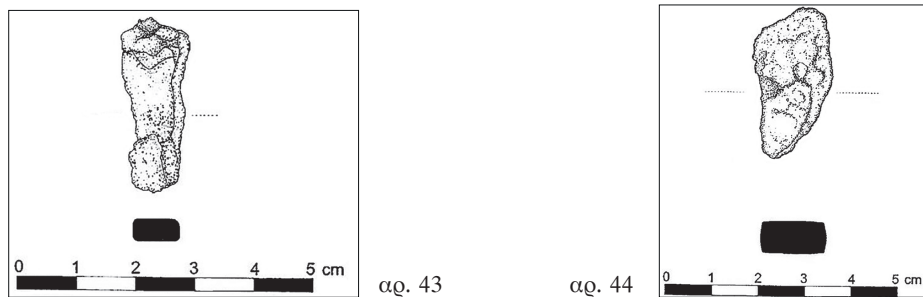
αρ. 35

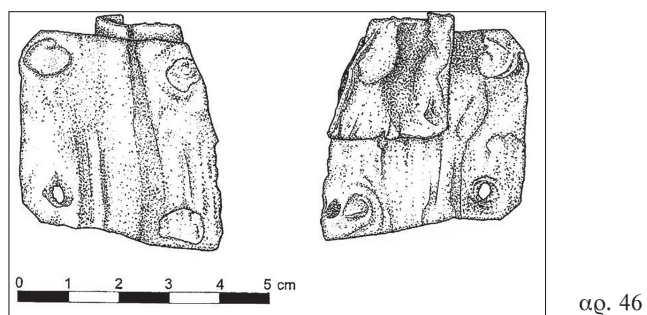
Εικ. 9. Σύνεργα ραπτικής και ύφανσης (αρ. 32, 34, 35).

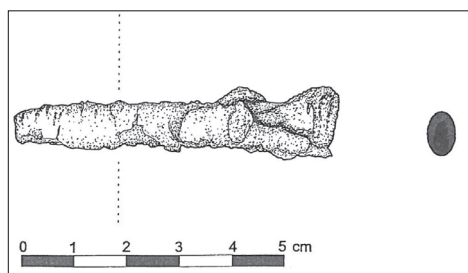
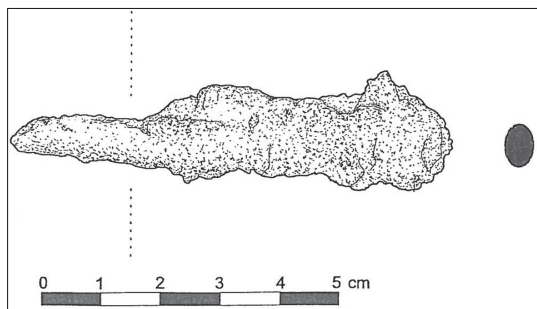
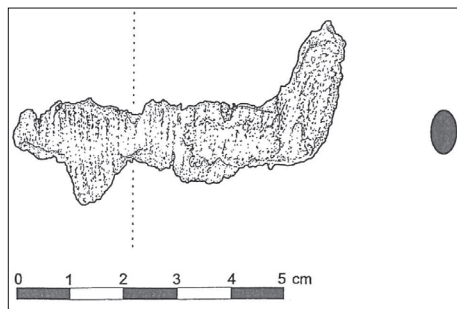
Εικ. 10. Στοιχεία οπλισμού (αφ. 36, 40).

Εικ. 11. Τμήματα πετάλων (αφ. 43, 44).

Εικ. 12. Υποδοχή (αφ. 46).

Εικ. 13. Καρφιά από την ταφή στα βορειοδυτικά του ναΐσκου.

Για το ανασκαφικό υλικό (εικ. 3-13) έχει εκδοθεί σχετική Απόφαση Μελέτης και Δημοσίευσης από το ΥΠΠΟΑ (ΑΔΑ: Ω5ΗΥ4653Π4-3ΣΣ).

EVIDENCE OF EVERYDAY LIFE IN THE VENETIAN AEGEAN:
THE METAL FINDS OF THE EXCAVATIONS
IN EPANO KASTRO OF ANDROS (13TH-15TH CENTURIES)

Epano Kastro (Upper Castle) is located on the southeastern part of the island of Andros and was built by the Venetian sovereigns after 1205 (fig. 1). During the period 2004-2010 a research excavation into preeminent parts of the castle was organized by the University of Athens and headed by Assistant Professor Eleni Deliyianni-Doris (fig. 2). The metal finds, mainly from copper alloys and iron, were serving the practical needs of the inhabitants. Based on the archaeological context and mainly on the subsidiary monetary finds, most of them date back to the period of the Venetian rule on the island (1205-1566). They include: lockers (cat.: 1-7, fig. 3), keys (cat.: 8-9, fig. 4), revetments (cat.: 10-11, fig. 5), lighting devices (cat.: 12-15, fig. 6), fragments of vessels (cat.: 16-26, fig. 7), knives (cat.: 27-31, fig. 8), utensils for spinning and sewing (cat.: 32-35, fig. 9), crossbow arrowheads (cat.: 36-39, fig. 10), firearm shots (cat.: 40-42, fig. 10), parts of horseshoes (cat.: 43-44, fig. 11), sockets (cat.: 45-49, fig. 12) and miscellaneous metal components (cat.: 50-54), including iron nails (fig. 13).